

İnanç Turizmine Genel Bir Bakış ve İzmir için Analitik Yaklaşımlar

An Overview of Religious Tourism and Analytical Approaches for İzmir

Yunus Fatih YÜKSEL

Fusun BAYKAL

Ege Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Coğrafya Bölümü,
İzmir, Türkiye

Bu araştırma makalesi Yüksel'in (2019) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı bünyesinde yapmış olduğu İzmir İlinin İnanç Turizmi Potansiyeli ve Değerlendirilmesi adlı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

Geliş Tarihi/Received: 27.07.2021

Kabul Tarihi/Accepted: 29.12.2021

Yayın Tarihi/Publication Date: 28.12.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Yunus Fatih YÜKSEL
E-mail: yunusfatihyuksele@gmail.com

Cite this article as: Yüksel, Y. F., & Baykal, F. (2022). An overview of religious tourism and analytical approaches for İzmir. *Eastern Geographical Review*, 27(48), 1-18.

Copyright©Author(s) - Available online at
eastgeography-ataunipress.org

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International License

ÖZ

Uzun bir geçmişi olan inanç turizmi, kapsam ve uygulamalar açısından eskiye göre oldukça farklılaşsa da vazgeçilemeyecek bir turizm türüdür. Çünkü insanların ve toplumların inançla ilişkisi kesintisiz devam etmekte, aynı zamanda yeni inanışlar doğmakta, inanç turizminin ekonomik ve sosyal olumlu etkileri önemini korumakta, turizmde çeşitlendirme ve yeni destinasyon arayışlarına cevap verebilmektedir. Dolayısıyla bu niş pazarın eski ve köklü ziyaret yerlerine yenileri de eklenince, dünyanın her köşesinde yerelden evrensele inanç ziyareti yapılabilecek mekânlar çoğalmıştır. Bu çalışmanın amacı iki yönlüdür; birincisi, inanç turizmiyle ilgili başlıca kavramları, tarihsel gelişimi, yenilikleri, Dünya'da ve Türkiye'deki varlığını ana hatlarıyla ele almaktır. İkincisi, inanç turizmi için önemli kaynaklara sahip olmasına rağmen uluslararası pazarda belli bir konuma gelemeyen İzmir'in bu duruma açıklamalar getirmektir. Genelden özele uzanan geniş kapsamlı bu konunun bir makale şeklinde düzenlenmesinde, Yüksel'in (2019) yapmış olduğu bir araştırma, ana motivasyon kaynağı olmuştur. Bulgulara göre İzmir merkez kenti ve ilçelerinde inanç turizmine açık eserler en fazla İslam dinine aittir. İzmir'de inanç turizmi, yalnızca ziyaretlerden oluşan tek yönlü bir profil çizmektedir. O nedenle de bu turizm türünün gelişme potansiyeli yüksek olmasına rağmen zayıf bir yapı sergilemektedir. İzmir'de inanç turizmine ivme kazandırabilmek için bu turizm türü ilin turizm stratejisindeki hedeflerden biri olmalı, dünyadaki yenilikçi gelişmeler izlenmeli ve çıkarımlar elde edilmelidir. Diğer öneriler ise; manevi turizm, yaratıcı turizm ve dönüşümsel turizm üçgeninde inanç turizmi yenilenmeli, talep ve ürün çeşitlendirmesine gidilmeli ve kişiye özel ürünler yaratılmalıdır. Ayrıca, yıl içinde çeşitli etkinlikler düzenlenmeli, inanç kaynaklarının özel kimliğinden uzaklaşıp turistikleşmesine izin verilmemeli, yerele ve maneviyata ait değerler İzmir'in marka yüzü olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Çeşitlendirme, inanç, yenilikler, İzmir, turizm

ABSTRACT

Religious tourism, which has a long history, is an indispensable type of tourism, although it is quite different from the past in terms of scope and applications. Because the relationship of people and societies with faith continues uninterruptedly, new beliefs are born at the same time, the economic and social positive effects of religious tourism maintain their importance, and they can respond to diversification in tourism and the search for new destinations. Therefore, when new ones were added to the old and well-established places of visit of this niche market, places where religious visits could be made from local to universal increased in every corner of the world. The aim of this study is twofold: The first is to deal with the main concepts of religious tourism, its historical development, innovations, its existence in the world and in Turkey. The second is to explain the situation of İzmir, which, despite having important resources for religious tourism, could not reach a certain position in the international market. A research carried out in 2019 has been the main source of motivation in organizing this comprehensive subject, which extends from general to specific, in the form of an article. According to the findings, most of the works open to religious tourism in the central city and districts of İzmir belong to the religion of Islam. Religious tourism in İzmir draws a one-way profile consisting of visits only. Therefore, although this type of tourism has a high development potential, it exhibits a weak structure. In order to accelerate religious tourism in İzmir, this type of tourism should be one of the goals in the tourism strategy of the province, innovative developments in the world should be followed and inferences should be obtained. Other suggestions are as follows: religious tourism should be renewed in the triangle of spiritual tourism, creative tourism, and transformational tourism, demand and

product diversification should be made and personalized products should be created. In addition, various events should be organized throughout the year, religious resources should not be allowed to turn away from their special identity and become touristic, and local and spiritual values should be the brand face of İzmir.

Keywords: Diversification, faith, innovations, İzmir, tourism

Giriş

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda turizm, ülkelerin ekonomik gelişmesinde önemli rol oynayan büyük bir sektör haline gelmiştir. Ülkeler, turizm potansiyellerini en verimli biçimde değerlendirebilmek ve uluslararası turizm hareketinde önemli bir paya sahip olabilmek için, kitlesel kıyı turizmi kadar ona alternatif diğer turizm türlerine de yönelmişlerdir. Turizm gelirleri açısından getirisini fazla ve sosyal etkileri olumlu yönde olan alternatif turizm türlerinden biri de inanç turizmidir. Ayrıca inanç turizmi, tek başına bir yerin temel turizm türü olurken, diğer taraftan tamamlayıcı rolü de bulunmaktadır. Dünya’da inanç turizminin birçok uygulaması başlı başına bir destinasyon ya da kutsal mekânları ziyaret şeklinde “noktasal” düzeyde görülmekte, ayrıca “rotalar” üzerinde de gerçekleşmektedir. Yakın yıllara kadar maneviyatla ilgili seyahatler İtalya, İsrail, Hindistan, Fransa ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde daha çok görülürken, bugün bu ülkelere daha birçokları eklenmiş, din, inanç, hac motivasyonlarıyla manevi duygulara dayanan toplu ya da bireysel ziyaretler turizm endüstrisinde başlı başına bir turizm türü yaratmış, yeni destinasyonlar doğmuştur. Bu pazar segmentinin adının *din turizmi* ya da *inanç turizmi* mi olacağı ve nasıl bir tanımın yapılması gerektiği hakkında akademisyenler ve kurumlar arasında çok fazla tartışmalar olsa da bu olgunun belirli bir inanç/inançlar dizisi tarafından yönlendirilen bir turizm türü olduğu açıktır. Şu da bir gerçektir ki inanç kavramının dini de içine alacak şekilde daha kapsayıcı olduğu, dolayısıyla inanç turizmi denilmesinin daha uygun olacağı görüşüne katılmak mümkündür. Belki de turistlerin motivasyonuna göre bir ad vermek daha da doğru olabilir¹. Adı ne olursa olsun, temelinde manevi duyguların olduğu bu turizm türünün “yararları” hakkında Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) kısaca şu ifadeleri kullanmıştır:

“*Din (inanç) turizmi, insanlığın ortak mirası hakkında farkındalık ve koruma yaratmakta, yerel kalkınmaya katkıda bulunmakta ve kültürel hoşgörü oluşturmaktadır*” (Rifai, 2015; aktaran Griffin & Raj, 2017, s. 2). Bununla birlikte aynı organizasyon, şu önemli zorluklara da dikkatleri çekmiştir: *Dini yerlerin ve anıtların aslına uygun korunma zorunluluğu, yerel geleneklere ve dini törenlere saygı gösterilmesi ve sürdürülebilir olması, yerel toplulukların içindeki tüm gruplara eşit ve adil yaklaşılmasının -kapsayıcı turizm- gerekliliğidir* (Rifai, 2015; aktaran Griffin & Raj, 2017, s. 2). Böylece yoğun ziyaretler sonrasında inanç bileşenlerinin zaman zaman olumsuz etkilendiği, buna karşılık turistlerin ise olumlu deneyimleri kazandıkları görülmekte o nedenle de inanç turizminin aynı zamanda *dönüşümsel turizm* ile iç içe olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak, inanç mekânlarında ziyaretçilere dini törenler, koro performansları, org dinletileri, sivil ve dini törenler gibi çok çeşitli programlar sunulmaktadır (Nolan & Nolan, 1992; aktaran Hughes et al., 2013, s. 211). İnanç mekânlarının geniş alanlar kapladığı ya da çok sayıda olduğu yerlerde müzelerin,

halka açık hazinelerin, tarihi ve dini işlevi olan binaların, açık hava özel ibadet yerlerinin kutsal bir ortam ve etkileyici peyzajlar yaratması, dini miras alanlarının, ziyaretçilerin duygusal, fiziksel, entelektüel ve ruhsal düzeylerde ilgisini çekebilecek estetik bir değer kazandırmıştır. Öte yandan insanları dini mekânlara yönelten yalnızca dua ve ibadet değildir. Nitekim ziyareti motive eden diğer faktörler arasında; anlık karar, ziyaret yeri ile aile bağlantıları (ataların mezarları), o yere ait tanınmış şahsiyetleri görmek; din temelli mimari ve tarihi yapılar ve sanat eserlerine kişisel ilgi başta gelmekte, ayrıca eğitim ve rekreasyon gibi başka nedenler de bulunmaktadır (Hughes et al., 2013, s. 211).

İnanç turizmi, her şeyden önce nihai bir hedefe ulaşmak için manevi bir seyahate çıkmayı temsil eder. Seyahati bir tür ruhani arayış haline getirmek, kişilerin motivasyonuna bağlıdır. Onları motive edecek, ziyaret etme isteğini uyandıracak, dünyanın pek çok yerinde çok sayıda inanç değeri bulunmaktadır. Bu değerleri, turizm pazarında turistlerin hizmetine açmayı uygun gören ülkelerde inanç turizmi gelişebilmektedir. Türkiye, inanç turizmine katılmak isteyenlere manevi doyum verebilecek zenginliklere sahip olsa da başlı başına bir turizm türü olarak geliştirme politikası ve stratejisi bulunmamaktadır. Daha ziyade kültür turizminin bir parçası olarak, bir tur programında dini mekânlara yer verilerek ya da özel günlerde özel yerleri ziyaret etmek şeklinde gerçekleşmektedir.

Amaç

Bu araştırmanın iki temel amacı bulunmaktadır. Birincisi, inanç turizmiyle ilgili başlıca kavramları, inanç turizminin tarihsel gelişimini, bu alanda yaşanan yenilikleri, Dünya’da ve Türkiye’deki varlığını ana hatlarıyla ele almaktır. İkinci amaç ise inanç turizmi için önemli kaynaklara sahip olmasına rağmen uluslararası pazarda belli bir konuma gelemeyen İzmir’in bu durumuna açıklamalar getirmektir. Ayrıca bu çalışma:

- İzmir merkez kenti ve ilçelerinde inanç turizminde aktif olarak kullanılan kaynaklar ile yeni kazandırılacakları hakkında öneriler getirmeyi,
- İnanç turizminin geliştirilmesi için bu konuda yapılması gerekenlere ışık tutmayı,
- İzmir’de inanç turizminde yaşanan arka plandaki engelleri ve eksiklikleri vurgulamayı,
- SWOT analizi yardımıyla İzmir’de inanç turizminin mevcut durumunu ortaya koymayı amaçlamıştır.

Yöntem

Sosyal bilimler kapsamında niteliksel bir araştırma olan bu çalışmada, konu, amaç, yöntem ve mekân seçimi yapıldıktan sonra literatür taraması ve sınıflandırılması ile ilk adım atılmıştır. Konunun kuramsal boyutu ve Dünya ile ilgili kısmı için güncel yabancı kaynaklara ulaşılmış, İzmir kısmı için eski ve yeni tarihli eserlerden, kurumsal istatistikler ve yayınlardan yararlanılmıştır. Makale konusunun özünü teşkil eden ve amacı oluşturan İzmir merkez kenti ve ilçelerinde inanç turizmi hakkında mevcut durum saptaması yapabilmek üzere üç Semavi dine ait mekânlardan en fazla

¹ Yabancı literatürde daha çok “din turizmi” kullanılsa da bu kavramın Türkçede inanç turizmi ile örtüştüğü görülmektedir. Ayrıca T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından ve akademik çalışmalarda inanç turizminin tercih edilmesi, bu çalışmada da aynı kavramın kullanılmasını gerekli kılmıştır.

turistik amaçlı ziyaret edilenlerin hangileri olduğu, ayrıca nerelerinin olması gerektiğine odaklanılarak, veri toplama tekniklerinden biri olan *yarı yapılandırılmış görüşme tekniği* uygun bulunmuştur.

Araştırmada sözlü görüşme katılımcılarının belirlenmesinde *amaçlı örnekleme* yöntemlerinden *maksimum çeşitlilik örnekleme* kullanılmıştır. Bu kapsamda, uzmanlıkları farklı olan İzmir’de inanç turizmi alanında çalışan 8 seyahat acentesinin yetkilileri, İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile İzmir Ticaret Odası’ndan 1’er görevli, İzmir Rehberler Odası’na kayıtlı 4 rehber ve İzmir’deki üniversitelerden turizm alanında çalışan 6 akademisyen ile toplamda 20 kişi ile görüşülmüştür. Görüşme formunda *yarı kapalı uçlu* 5 soru yer almıştır. Görüşmelerin bir kısmı katılımcıların görevli oldukları mekânlarda kendi belirledikleri gün ve saatlerde yüz yüze gerçekleştirilmiş, diğer kısmı ise çeşitli iletişim yollarıyla (telefon, video konferans, e-posta vb.) sağlanmıştır. Görüşmeler, 2019 yılı Ocak-Şubat aylarında yapılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda katılımcılardan alınan cevapların analiz edilmesinde İzmir merkez kenti ve ilçelerinde en fazla turistik amaçlı ziyaret edilen eserlerin ve alternatif yerlerin doğrudan öğrenilmesi amaçlandığından, makaleye aktarımlar alt bölüm 7.2’de soru-yanıt-yorumlama şeklinde *betimsel analiz* tercih edilmiştir.

İnanç Turizmiyle İlgili Temel Kavramlar ve Turizmle İlişkisi **Din, İnanç ve Turizm**

Din, Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük’te kısaca; *inanılıp çok bağlanılan düşünce, inanç veya ülkü, kült* olarak tanımlanmıştır (TDK, 2020). Gündüz’e göre ise din; *“insanın düşünce ve inanca dayalı değerlendirmelerini içeren zihinsel fonksiyonlarını, her türlü tavır ve davranışlarını ve insanın diğer insanlarla ilişkilerini ve kuramsal yönünü ifade eden, sosyal yapısını belirleyen ve disiplin altına alan bir sistemdir”* (Gündüz, 2007, s. 21). Bir diğer bakış açısı Dumortier’ye aittir: *Din, bir temsiller sistemidir (inançlar, mitler, dogmalar, vb.), bir örgütü (kiliseler, tarikatlar, mezhepler, vs.) ve ritüelleri bir araya getirmektedir* (Dumortier, 2011, s. 6). Aulet ve Vidal ise İngilizce din kelimesinin (*religion*) Latince’den geldiğini, *birleştirmek, bağlamak* anlamını taşıdığını ve genellikle tanrısallıkla ilgili inançlar veya dogmalara atıfta bulunduğunu, dua ve kurban gibi belirli ritüelleri olduğunu ifade etmektedir (Aulet & Vidal, 2018, s. 238). Aydın’dan (1987) aktaran İnce’ye göre:

“İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi kitaplı olan dinler sözü konusu ise birbirlerine bağlı üç unsur vardır. Bunlar inanç ile ilgili konular, ibadet ile ilgili konular ve ahlak ile ilgili konulardır. İyi bir tanrımda dine ait bu üç yöne de önem verilmesi gerekmektedir. Bu açıdan ele alındığında din, içtimai ve ferdi tarafı olan, tatbikat ve fikir bakımından sistemleşmiş, inanan insanlara bir hayat tarzı veren ve onların belirli bir dünya görüşü çevresinde kümelenmesini sağlayan bir kurumdur” (İnce, 2017, s. 23).

Görüldüğü gibi din, geniş bir kavram olduğundan farklı görüşler ve tanımlar vardır. *İnanç*, TDK Güncel Türkçe Sözlük’te *Tanrı’ya, bir dine inanma, akide, iman, itikat* olarak açıklanmıştır (TDK, 2020). Din ile inanç kavramları benzer olarak görülmekte, ancak bazı temel farklılıklar taşımaktadır. Türkçede inanmak eyleminden türeyen inanç, genel manada iman, kanaat ve bilgiyi kapsayan geniş bir olgudur. “İnanç, daha ziyade statik bir terimi ifade etmekte olup, inanılmakta olan şeye yönelik kuvvetli bir duygusal durumu içermemektedir” (Clark, 2004; aktaran İnce, 2017, s. 25). Yenipınar ise her inancın dine dönüşmediğini, inançların kurallarla yoğrulup, sistemleşmesiyle ortaya çıkan dinlerin toplum yaşamındaki rolü, etkisi ve öneminin bugün de devam ettiğini vurgulamaktadır (Yenipınar, 2002, s. 73, 74). Din ve inancın coğrafya ile

ilişkisinde her şeyden önce, coğrafyacılar için dünyanın mekânsal organizasyonunda dinin önemli bir faktör oluşu yatmaktadır. Sözelimi Fransız coğrafyacı R. Brunet, dinler için *“Dünya coğrafyasının incelenmesinde önemli bir yere sahiptir”* demiştir. Öte yandan hac sürecinin kendisi de son derece coğrafi bir eylemdir. Çünkü hac, kısa ya da uzun mesafelerde gerçekleştirilen ritüelleştirilmiş geçici bir hareket biçimidir (Chevrier, 2016, s. 13).

Din, inanç ve turizm arasında doğrudan bir ilişki vardır. Günümüze dek birçok farklı inanç ve din grupları oluşmuş, dinler inanan insanlara belli hüküm ve kurallar koymuştur. Bunların en önemlilerinden biri de hacı olmaktır. Bu dini emir, bireyleri evlerinden çıkararak kitlesel gruplar halinde dünyanın uzak köşelerine kutsal alanlara taşımaktadır. İnsanlar dini vazifelerini yerine getirirken birtakım harcamalar yapmakta, bu ise özel işletmelerin ve ülkelerin turizm planlamasında inanç turizmine ciddi bir yer ayırmalarını zorunlu kılmaktadır (İnce, 2017, s. 41, 42). Ayrıca, turizm sektörünün din ve inanç seyahatleri ile konaklamalardan gelir beklentisi, din ve inanç amaçlı seyahate çıkanların da turizm için yaratılmış hizmetlerden yararlanması, aralarındaki karşılıklı yarar ilişkisini, hatta birbirlerine bağımlılıklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Kutsal Alanlar, Yer ve Mekânlar, Peyzajlar ve Turizm

İnsanların kutsal saydığı doğal alanlar dünyanın her yerinde bulunmakta, pek çok insan için doğa, büyük evrenle bağlantının ve hafızanın, bireysel ya da ortak biçimde anlamlı birlikteliğinin mekânı olmaktadır. Kutsal doğal yerler tek bir ağaç ya da bir kaya olabileceği gibi tüm bir dağ, bir nehri ya da bir gölü de kapsayabilir. Bazı durumlarda ise bir bölgedeki peyzajlar tümüyle kutsal kabul edilirken, içinde daha özel saygı duyulan yerler ayrılmıştır. Buralar ibadet, dua ve meditasyon yeri olarak peygamberler, azizler ve ruhani liderlerle eşleştirilir. Birçok toplum için geleneksel kutsal doğal alanlar, yasal olarak korunan alanlarla aynı işlevi görür. Hatta doğanın bazı canlıları için hayatta kalmak büyük ölçüde kutsal doğal alanlara ve inanışlara bağlıdır. Dolayısıyla bu önemli yerler, bozulmuş ortamların restorasyonu için gerekli olan genetik rezervuarları da saklayarak biyolojik çeşitliliğin korunmasında önemli bir rol oynarlar. Şüphesiz aynı işlev kültür için de geçerlidir. Bu da doğal kutsal alanların korumada oynadığı rolün ikili (dual) yapısına işaret etmektedir. Kısacası, kutsal doğal alanların, gelecek nesiller için doğal ve kültürel değerlerin korunması açısından hayati önem taşıdığı kesindir (Wild & McLeod, 2012, s. 5-6, 75). Dünya’da birçok alanı kutsal yapan nedenler, bölgeden bölgeye, kültürden kültüre değişse de yerel halk için çok büyük bir ruhani değeri vardır. Farklı kültürler “kutsal” kelimesine değişik anlamlar yüklemektedir. Ancak birleşilen ortak nokta, kutsal alan ya da yer ve mekânın insan davranışlarına genellikle katı kısıtlamalar getirmesi, doğa ve kültüre göre şekillenen güçlü duygular yaşatmasıdır. *Kutsal peyzajlar* ise çağdaş literatürde belirsiz ve karmaşık bir kavramdır. Mu ve arkadaşlarının Singh’ten (2005) aktardığına göre “kutsal peyzaj, somut coğrafi ve kültürel özelliklerin yanında soyut (manevi) unsurları da barındıran bir inanç alanıdır” (Mu et al., 2019, s. 2). Bu kısa tanımda biraz daha ayrıntıya girerek; *kutsal peyzajlar, yerel halkın din, kültürel kimlik ve dünya görüşlerini ritüeller, mevsimlik festivaller, yaşam ve ölümü kutlamak gibi inanç temelli etkinlikler çerçevesinde kullandıkları alan, yer ve mekânları içine alan özel coğrafi görünümüdür*, açıklaması yapılabilir (Mu et al., 2019, s. 2). İnanç turizminde ya da ibadet yeri olarak mağaraların hatta yeraltının dahi bulunması, kutsal peyzajların ne denli çeşitli ve özgün olduğunu kanıtlamaktadır. Sözelimi Dünya’nın birçok ülkesinde “Ashâb-ı Kehf (Yedi Uyurlar)” adı verilen 25 kutsal mağara bulunmaktadır. Bunlardan 4’ü Türkiye’dedir (Çetin & Kaymaz, 2013, s. 1173).

Kutsal özellik taşıyan alan, yer, mekân ve onların birleşimiyle oluşan peyzajlar, ibadet amaçlı ziyaretlerin ötesinde tanıma, keşif ve o ortamda bulunma hazzını yaşamak isteyenler tarafından *turizm* kapsamında da ziyaret edilmektedir. Ne var ki birer kültürel miras olarak günümüze ulaşan birçok kutsal peyzaj, turizmden etkilenerek hızlı biçimde ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşümlere uğramakta, aslından uzaklaşmaktadır. Çünkü metalaştırma, diğer ifadeyle dini değerleri turistikleştirme, doğal kaynakların sömürülmesine, kutsal yerlerin korunmasında zorluklara neden olmaktadır. Bu durum sonucunda da kutsal peyzajların tüketilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bir diğer anlatımla kutsal alanlarda giderek artan sayıda doğa ve kültürle ilgili çok çeşitli boş zaman etkinliklerinin geliştirilmesi, buralarını çok işlevli alanlara dönüştürerek gerçek kimliği, misyonu ve yararları maskeleymektedir. Bu eğilim, esasen Post-Fordist turizmin bölgesel mirasa yansımalarıdır (Cànoves & Suhett, 2011; aktaran Cànoves et al., 2012, s. 285). Bu hassas ve kritik öneme sahip konuda, turizm gelişiminin kutsal peyzajları etkilemesi ve manevi değerleri değiştirmesi hakkında Nepal'deki etnik Sherpa topluluğunun görüşlerini öğrenmek üzere yapılan bir araştırmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

“Sher pa'lar kutsal ve gizli saydıkları topraklarının peyzajlarını yerel tanrıların evi olarak kabul etmektedir. Ancak Sherpa'ların turizmle tanışmaları ve turizme bağımlılıkları arttıkça en başta dağ tanrısı ibadetlerinde ve dini rutinlerinde gecikmeler yaşanmış ve insan çevre ilişkilerinde bozulmalar başlamıştır. Buradan hareketle yerel manevi değerlerin olumsuz yönde etkilendiği saptanmıştır” (Mu et al., 2019, s. 1).

Hac, Seyahat ve Turizm

Hac, *kutsal bir mekânı ziyaret etme ve gerekli dini kuralları yerine getirme ibadetidir*. Mekânın kutsallığı doğaüstü bir güce, bir kutsal varlığa, kozmik ya da simgesel bir değere ait olabilir. İnsanları hac olmaya motive eden faktörlerin önde gelenleri dini emirleri yerine getirme, dua etme ve dilekte bulunma, tapınma, ruhsal yenilenme, arınma ihtiyacıdır. Hacla ilgili ziyaretler belli tarihlerde yapıldığı için hac şehirlerinde, turistik şehirlerde görülen düzen ve yönetim sorunları yaşanmaktadır (Dumortier, 2011, s. 48). Hac, eski bir inanç hareketliliği olarak modern turizmin doğuşundaki temel öncülerden biridir. Ayırt edici bir ritüel yapıya sahip olan hac, bireysel ya da toplu olarak bir *dönüştürücü/iyleştirici* gibi görülmesinden dolayı insanın kültürel evriminde her zaman var olmuş, insanları kaynaştırmıştır. Öyle ki hac, bireysel olarak deneyimlense dahi zaman içinde toplumlar arası yinelenen sosyal bir süreç haline gelmekte, bir kutsal merkezli ziyaret, zengin mitolojik temsiller ve sembolik işaretlerle harmanlanmakta, insanlara hem içten hem de dıştan zenginlik katmakta ve derin anlamlar içermekte, kutsal bir göreve dönüşmektedir (Di Giovine & Elsner, 2016, s. 722). Hac için yol fiziksel bir araç olmanın ötesinde, hacı olmanın ruhani sürecinin bir parçası ve onun somutlaşmış halidir. Bu büyük gruplarla yer değiştirmeler, günümüzde seyahatlerin başında, ortasında ve sonunda yer alan birçok şehrin hatta tüm bölgenin zenginleşmesinde rol oynamaktadır. Daha açıkçası buralardaki hac olayında turistik hizmetlerden yararlanma, hac ve turizmi yan yana getirmiş, hacıların kullandığı kutsal mekânları turistler de ziyaret eder olmuştur. Bu noktada hangisinin *hac* hangisinin *turizm* olduğuna karar vermek zor olduğu gibi bu yöndeki gelişmeyi doğru bulmayanlar, *bir yerin kutsal değeri ve manevi boyutunun satıldığı* inancındadırlar. Görünen odur ki hac yerleri artık yalnızca dini ibadet yeri olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır (Chevrier, 2016, s. 15-17, 21, 22).

Bugün dünyada Müslüman, Hristiyan, Hindu, Budist, Şintoist, Musevi vb. birçok dine mensup milyonlarca insan, hac ibadeti

için seyahat etmektedir. Hac ibadetine katılan kişiler, seyahatleri boyunca ulaşım ve konaklama hizmetlerinden yararlanmakta, hac yerlerindeki sağlık, giyim, yemek, gıda ve hediyelik eşya sektörlerinden yararlanmakta, hac mekânlarının yakınındaki kültürel, tarihi, dini önemi olan ve doğal güzelliklere sahip diğer mekânları da ziyaret etmektedirler. İşte bu yüzden hacca gitmenin ibadet boyutu, turizm boyutu ile iç içe girmiştir. Yine de hac ibadeti ve inanç turizmi arasındaki temel fark katılımcıların motivasyonlarına dayandığına göre, turizm için üretilmiş mal ve hizmetleri talep etseler de hacı adaylarını doğrudan turist olarak değerlendirmek doğru değildir.

Hac, seyahat, ziyaret ve turizm ilişkisinde bir başka boyut *dönüştürücü/dönüşümsel inanç turizmidir*. Dönüşümsel seyahatler, sağlık turizmi, manevi turizm ve kültür turizmi ile bütünleşmekte, dönüşümsel turizmden beklentiler, zihin ile beden arasındaki ilişkiye odaklanan tedavinin olumlu etkilerine inanılması, kişilerin kendini ruhsal ya da fiziksel olarak dönüştürme, iyileştirme ve benliğini tamamlama ihtiyacı ile açıklanmaktadır. Böylece katılımcılar çeşitli uygulamalarla yaşam tarzları ve kaliteleri üzerinde kalıcı etkisi olacak, eski yaşamlarını değiştirebilecek dönüştürücü deneyimler içine sokulmaktadır (Little, 2012; aktaran Akyurt & Göktaş, 2020, s. 1270). Dönüştürücü inanç turizminin bir ülkede doğması, inanç sistemi ve dini değerler ile güçlü şekilde bağlantılıdır. Sözelimi manastırlar ve inziva merkezlerinde sunulan programlar, dua, ayin, manevi sohbetler, yaratıcı atölyeler (resim veya dans gibi), tefekkür, yoga, meditasyon, manevi ritüeller ve özel diyetler, Hristiyanlıkta sağlık ve maneviyatın bir kombinasyonunu içermektedir (Tomljenović, 2015; aktaran Tomljenović & Dukić, 2017, s. 5).

İnanç Turizmi ve Tarihsel Gelişimi

İnanç turizmi bazen *dini turizm* ya da *dinsel turizm* olarak adlandırılabilir da inanç turizminin kapsamı, daha geniştir (Doğaner, 2009, s. 339). “İnanç turizmi, katılımcıların kısmen ya da tamamen dini nedenlerle motive oldukları bir turizm türüdür” (Rinschede, 1992, s. 52). Başlıca özelliği din ve turizm arasındaki ilişkidir (Richards & Fernandes, 2007, s. 216). Blackwelle'e göre (2010) ise “inanç turizmi, din ile motive olmuş tüm seyahat türlerini kapsamaktadır” (Blackwell, 2007, s. 37). Günümüzde üç Semavi dinde hacca gitmek kutsal bir görevdir ve bu ibadetin ulaşım, konaklama, yeme-içme, alışveriş gibi hizmetlere ihtiyacı vardır. İşte bu noktada hac ve turizm birleşmektedir. Ancak amaç yalnızca *hacı olmak* ise bu tür hizmetlere özel ilgi duymak ikinci planda kalmakta, onlar hac ibadetine tamamlayıcısı olmaktadır. Bununla beraber cami, kilise, katedral, tapınak gibi dini yerler, yalnızca manevi değerlerinden dolayı değil, aynı zamanda yaratıcılık, tarih, mimarlık, sanat, felsefe, eğitim ve kültürel yönleriyle de dünya çapında ziyaretçiyi çekmekte, inanç turizminin başlıca ürünlerini oluşturmaktadır (Shackley, 2001; Woodward, 2004; aktaran Hughes et al., 2013, s. 210). İbadet-turizm ilişkisinde bir başka karşılaştırmayı Aulet ve Vidal, İsrail örneğini vererek şöyle yapmaktadır:

“İsrail'i ziyaret eden pek çok insan, oraya yalnızca kutsal yerleri görmek için değil, aynı zamanda Yahudi toplumunu yakından tanımak ve onlarla birlikte yaşamak için giderken, Hristiyanlığın büyük katedrallerine (Fransa: Notre-Dame de Paris, Mont Saint-Michel, Sacré-Coeur gibi) yapılan ziyaretler ise hac ibadeti için değil inanç turizmi kapsamında yapılmaktadır” (Cohen, 1998; Uriely, 2005; aktaran Aulet & Vidal, 2018, s. 239, 240).

Yine aynı yazarlar, inanç miraslarını işlevleri itibarıyla iki grupta toplamıştır (Tablo 1).

Tablo 1.
İnanç Turizminde Kullanılan İnanç Mirasının Sınıflandırılması

İşlev	Taşınabilir Miras	Taşınmaz Miras
İnanç	Dini mekânlarda kullanılan edebi eserler ve eşyalar	Kullanılan dini alanlar, peyzajlar ve mekânlar (dini toplulukların mülkü)
Turizm-kültür	Dini mekânlarda artık kullanılmayan, müzelerde sergilenen eserler ve eşyalar	Artık kullanılmayan taşınmaz miras (genellikle dini topluluklara ait olmayanlar)

(Aulet & Vidal, 2018)

İnanç turizmiyle ilgili araştırmalar, 1990'lardan sonra iki gerçeğin şekillendiğini göstermektedir: Konuya ilginin artması ve farklı disiplinler tarafından ele alınmasıdır. Davranış bilimleri, tarih, sanat tarihi, arkeoloji, coğrafya, turizm başta olmak üzere, sosyal bilimlerin birçok dalı bu olguya farklı yaklaşımlarda bulunmaktadır. Her birini ayrı ayrı besleyecek çok sayıda konu olduğu gibi, disiplinlerarası çalışmalar da yapılmaktadır. İnanç turizmine mekân ve dağılım açısından bakıldığında; manevi doyum yerleri, anıtsal dini yapıların bulunduğu alanlar, dinlerin doğduğu ya da azizlerin yaşadığı topraklar, kutsal kişilerin izlediği yollar, kutsal eşyaların sergilendiği mekânlar, dini bayramların, festivallerin, kutlamaların ve ritüellerin düzenlendiği yerler, en çok araştırılan konuların başında gelmektedir. Bu yönüyle inanç turizmi coğrafi bakış açısıyla, kutsal yer, mekân, bölge, toplumlar ve insanlar arası karşılıklı ilişkiler ve etkilenmeler, peyzajlarda değişim ve dönüşümler bakımından mercek altına alınmaktadır. Coğrafya temelli bu yaklaşım, dini mekânlar ve olayların dünyadaki dağılımını, inanç turizmi destinasyonlarını ve seyahat rotalarını "ne, nerede, neden, nasıl, ne zaman" gibi sorgulamalarla ve neden-sonuç ilişkisini kurması açısından da önem taşımaktadır (Doğaner, 2009, s. 339, 340). Öte yandan inanç turizminin ve hac seyahatinin, geniş alanlar kaplayan bir kültürel coğrafyanın herhangi bir coğrafi mekânında gerçekleşmesi, hem turistlerin (mekânı kullananlar) yer seçimini etkilemekte hem de bu mekânın turistlerden etkilenmesini beraberinde getirmektedir (Aulet & Duda, 2020, s. 1). Bu mekânlara erişilebilirlik ise diğer önemli bir konudur. Erişilebilirlik, fiziksel ulaşım koşulları olduğu kadar, aynı zamanda ziyaretçilerin algılarına göre duygusal ve entelektüel erişilebilirliği de ifade etmektedir (Aulet & Duda, 2020, s. 2; Ballantyne, Hughes, & Bond, 2016, s. 73; Kahtani, Xia, & Veenendaal, 2011, s. 2; Poria, Biran, & Reichel, 2009, s. 92).

İnanç turizmi çeşitli değişkenlere göre sınıflandırılmaktadır. Sözgelimi kişilerin amaç ve motivasyonlarına göre bir sınıflandırmada (Vukonic, 1996; aktaran; Stausberg, 2011): "(i) Hacı olmak; (ii) dini etkinlik ve toplantılara katılmak; (iii) önemli dini mekânları ve eserleri turistik tur kapsamında ziyaret etmek" şeklinde üç gruba ayrılmıştır (Vukonic, 1996; aktaran; Stausberg, 2011, s. 13). Bir başka sınıflandırmada inanç turizmi iki gruba ayrılmıştır; Birincisinde öncelikli amaç, *dini deneyim kazanmak*, ikincisinde ise *dünyadaki inanç mirası alanlarını ziyaret etmektir* (Shackley, 2001, s. 18). Ayrıca Kanada'da kurumsal bir çalışmada inanç turizmi, *manevi, sosyolojik ve kültürel* bakış açısıyla üç gruba ayrılmıştır (ESG UQAM, 2011, s. 3). Günümüzdeki inanç turizmine *inanç temelli hareketlilik/seyahat* üzerinden yaklaşılması mümkündür ve bu durumda, inanç turizminin farklı dalları olduğu görülür. Bunlar:

- İbadet amaçlı seyahatler
- Hac seyahatleri
- Misyonerlik gezileri

- Manevi doyum ve psikolojik rahatlama isteğiyle yapılan seyahatler
- Dini toplantılar, bayramlar ve festivallere katılmak üzere yapılan seyahatler
- Kutsal rotaları izleyerek yapılan seyahatler şeklinde sıralanabilir (Yüksel, 2019, s. 11).

Günümüzde inanç turizmi talebinde bir yükselme görülmektedir. Bunun nedenleri arasında dini rotalarda (hac yolları gibi) yürümeye karşı daha fazla ilgi duyulması, duygusal ihtiyaçları karşılama, manevi doyumunu elde etme ve farklı inanç kültürü özelliklerini keşfetme merakındaki artışların önemli bir payı bulunmaktadır (Trono, 2013; aktaran Fabio et al., 2016, s. 154). Kutsal (dini) rotalar, günümüzde dünya çapında önemli turizm ürünleri olmalarının yanı sıra bölgesel bir tanıtım aracı haline de gelmişlerdir. Ayrıca kutsal rotaların mekân markalaşması sürecinde önemli bir rolü olduğu gibi, turizm ve bölge tanıtımında da önemli bir araçtır (Ramírez, 2011; Zabbini, 2012; aktaran Fabio et al., 2016, s. 154).

İnanç turizminin birçok olumlu etkisi bulunmaktadır:

"Milyonlarca insan farklı kentlere, bölgelere ya da ülkelere gitmekte, gittikleri yerlere ekonomik açıdan katkı sağlamakta, yerel halk ile sosyo-kültürel etkileşim içerisine girmektedir. Böylece inanç turizmi dünya turizminin gelişmesine, evrensel barışın ve anlayışın yaygınlaşmasına, ekonomik canlanmaya, sosyalleşmeye ve inanç çekim merkezlerinin gelişmesine katkıda bulunmaktadır" (Olçay & Albuz, 2016, s. 5, 6).

"Bunun yanı sıra dini amaçlı seyahatlerin tüm yıl boyunca gerçekleştirilebilir olması, yerel turizm ekonomilerine sürekli bir gelir akışı sağlamaktadır" (Tarlow, 2016; Aktaran Olçay & Albuz, 2016, s. 6).

Diğer taraftan dini amaçlarla seyahat edenlerin harcamalarında daha rahat davranmaları ve ekonomideki iniş ve çıkışlardan daha az etkilenmeleri göz önüne alınırsa, talebin ve gelirin sürekliliği açısından da önem taşıdığı açıkça bellidir (Tarlow, 2016; Aktaran Olçay & Albuz, 2016, s. 6).

Dünya İnanç Turizmi Birliği (WRTA) küresel ölçekte inanç turizmi hareketlerini ve trendlerini takip eden bu alanda hizmet veren dünya inanç turizmi pazarında söz sahibi olan bir kuruluştur. Güzel'e göre (2010, s. 94, 95): WRTA başkanı Kevin J. Wright, hızla büyüyen pazardan pay almak isteyen ve inanç turizminde pazar lideri olmak isteyen işletmecilere 2008 yılı itibarıyla şu inovasyon ve strateji önerilerinde bulunmuştur: (i) İnanç turizm pazarını geliştirebilecek bir yönetici istihdam edilmeli; (ii) inanç pazarına yönelik tanıtım materyalleri hazırlanmalı, seçilen pazara yönelik ürünler geliştirilmeli; (iii) çapraz satış yoluyla inanç turizmi ürünleri, hizmetler, turlar vb. yan ürünler ile desteklenmeli; (iv) inanç turizmi pazarı için kurulan *Dünya İnanç Turizmi Birliği* ile işbirliği yapılmalıdır (Weight, 2008; aktaran Güzel, 2010, s. 94, 95). Yakın geçmişe ait bu öneriler, şüphesiz geçerliliğini hala korumaktadır. Ayrıca günümüzdeki küresel gelişmelere ve turizm eğilimlerine bağlı olarak birkaç öneri daha eklenebilir: Tanıtımda dijital teknolojiden yararlanılmalı, bireyselleştirilmiş özel ürünler sunulmalı, inanç turizminin hoşgörü, barışçıl ve hümanistik gücü öne çıkarılmalı, turizmde bütünleştirme stratejisi kullanılmalıdır (yer, mekân, toplumlar ve turizm türleri arasındaki iş birlikleri, ortaklıklar vb.).

İnanç turizminin ilk öncülerinin binlerce yıl önce ortaya çıktığı, yapılan kazılar ve araştırmalardan anlaşılmaktadır. İlk örnekler Türkiye'den *Göbeklitepe* de eklenmiştir. Şanlıurfa'nın 15 km. kuzeydoğusundaki dağlık coğrafyada yer alan *Göbeklitepe*, 2018 yılında *Göbeklitepe Arkeolojik Alanı* adıyla UNESCO Dünya Miras

Listesi'ne girmiştir. Göbeklitepe günümüzden 12 bin yıl önce taş devrinde (Neolitik dönem) insan topluluklarının yaptığı düşünülen dinsel bir tapınak alanıdır (Yağmurlu, 2020, s. 46). "Yaklaşık 200-300 metre yüksekliğinde ve kireçtaşı kayalıklardan oluşan bir höyüğün üzerine inşa edilen bu megalitik yapı, Harran Ovası'na hâkim bir konumda bulunmaktadır. Düz kireç taşı platodan yukarıya doğru yükselen bu höyük, bir göbeğe benzediği için "Göbeklitepe" olarak adlandırılmıştır" (Kurt & Göler, 2017, s. 1111). Alan 1963 yılında, İstanbul ve Chicago Üniversitelerinin ortaklığıyla gerçekleştirilen bir yüzey araştırması sırasında keşfedilmiş ve "V52 Neolitik Yerleşimi" olarak tanımlanmıştır. Alanın gerçek değeri, 1994 yılından sonra başlatılan kazı çalışmaları ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu çalışmalar sonrasında, Göbeklitepe'nin 12 bin yıl öncesine uzanan bir kültür merkezi olduğu anlaşılmıştır. Çapları 30 metreyi bulan yaklaşık 20 yuvarlak ve oval yapının ortasında 2 adet "T" biçimli, 5 metre yüksekliğinde, kireçtaşından bağımsız sütun yer almaktadır. Yapıların iç duvarlarında da daha küçük sütunlar bulunmaktadır (Kültür Varlıkları & Müzeler Genel Müdürlüğü, 2020). Göbeklitepe'nin yapısal ve biçimsel özelliklerinden en önemlileri;

"yüksek ve hâkim bir konumda ve dikili taşların bulunduğu dairesel bir yapıda olması, T biçiminde tekparça taştan heykellerin varlığı ve taşların üzerinde çok sayıda hayvan tasvirinin yer alması, soyut sembollerin kullanılması, Terrazzo tabanın görülmesi, labirent biçiminde C tapınağının bulunması şeklinde sıralanabilir" (Kurt & Göler, 2017, 1113-1125).

Tarih sahnesinde inanca bağlı seyahatlerin ilk örneklerine Antik Mısır'daki Abydos, Heliopolis, Thebes, Luxor ve Karnak gibi dini merkezlerin yaklaşık 2000 yıl önce yüzbinlerce insan tarafından ziyaret edilmeleri gösterilebilir. Hititler de krallarıyla birlikte, bazen savaşları bile yanda keserek yıllık dini festivallere katılmak üzere seyahat etmişlerdir (İ.Ö. 1400). Romalıların dini toplantı ve seremonileri daha çok spor, politika ve eğlence ile iç içeyken, Eski Yunanlılar (İ.Ö. 5. yüzyıl) daha ziyade dini karakterli şenlikler yapmışlardır. Atina, Rodos, Delfi, Efes ve Olimpia gibi şehirlerin civarındaki halk bir araya gelerek tanrılara hediyeler sunmak ya da yardım istemek üzere kutsal saydıkları birçok dağ, koru ve su kaynaklarını ziyaret etmiş, buralara tapınaklar kurmuşlardır (Rinschede, 1992, s.53, 54). Daha sonraları tek tanrılı dinlerin doğmasıyla Hristiyanlık, İslamiyet, Musevilik, ayrıca doğu dünyasındaki Hinduizm ve Budizm gibi derin maneviyata sahip dinlerin ve hac ibadetlerinin etkisiyle inanç seyahatleri ve ziyaretler, turizm ile birleşmeye başlamıştır (Lanczkowski, 1982; aktaran; Rinschede, 1992, s. 54). Sözelimi Hz. İsa'nın doğduğu, çarmıha gerildiği, gömüldüğü ve büyük kiliselerin kurulduğu yerlerin Hristiyanlık için önem taşıması, buralarını zamanla hac ibadetinin yapıldığı yerler haline getirmiştir. IV. yüzyıldan itibaren yüzyıllar boyunca Kudüs (Filistin), Roma-Vatikan (İtalya) ve Santiago de Compostela (İspanya) en fazla ziyaret edilen yerler olmuştur (Erbaş, 2002, s. 110, 111). Fransa'daki Lourdes ve Portekiz'deki Fatima da hacı olmak amacıyla Avrupa'da en çok ziyaret edilen merkezler arasına girmiştir (Harman, 1996, s. 385). İslam dininde hac ibadeti 1234 (Hicri 631) yılından beri Mekke'deki kutsal Kabe'ye yapılmaktadır. Hinduizm'de ise Hindistan toprakları, 2000 yıldan beri hac mekânı olarak kabul edilmiştir. Budizm'de Budist hac geleneğinin en karakteristik tarafı Budha'nın hatıralarının saklandığı stupaların ve diğer kutsal yerlerin etrafında yapılan saygıyla dönme ritüelidir (Erbaş, 2002, s. 103, 104).

İnanç turizminin günümüzde bu kadar yaygınlaşması ve modernleşmesinde Protestanlığın önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Çünkü Protestanlar inanç ziyaretlerine sürekli yeni deneyimler

katmış ve yeni uygulamalar geliştirmişler, *Tanrı'nın her yerde var olduğunu*, bu nedenle de kutsal yerlerin de yalnızca kiliseler ve kutsal topraklardan ibaret olmadığını ileri sürerek inanç turizmi alanlarının genişlemesine fırsat vermişlerdir. Hatta Protestanların inanç turizminde bu yenilikçi yaklaşımları, Katolik ve Ortodokslara da "modern seçenekler" adı altında hizmete sunulmuştur. Bunların dışında başka tür değişimlere de rastlanmaktadır: Hristiyanlıkta ilkel koşullarda uzun mesafelerde seyahat eden hacı imajı ortadan kalkarken, dindar turistlerin ibadet yerlerini ziyaret etme amaçlarında kutsallığın gücüyle kendilerini besleme ve kendilerine geri dönme arayışı öne çıkmıştır. Bunun beraberinde salt estetik ve mimari tarzdan büyülenmek için de ziyaretler yapılmıştır. Sözelimi Avrupa'da yaygın olan orta çağ kiliseleri ve onların zarif sanatsal ve mimari mirası, inanç turizmine çok geniş bir kitle kazandırmıştır. Öte yandan günümüzde *Hristiyan Temalı Parklar*'ın yaratılması, inanç turizmini bambaşka bir boyuta taşımıştır. Buraları eğlence parkları formatında düzenlenmekte, İncil'deki bazı konuların yeniden canlandırılarak sahnelenmesiyle ziyaretçiler bugünkü zaman diliminin dışına taşınmaktadır. Bu konuda ABD'deki "Kutsal Toprak Deneyimi" ve İsrail'deki "Nazareth Köyü" ilginç örneklerdir. Ayrıca uluslararası geniş katılımlı ve canlı performansların sergilendiği inanç kongreleri vb. toplantılar, din temelli gönüllü turizm, dinsel bayramlar ve gösteriler (dramatik temsiller, törenler) vb. inanç turizmine ilgiyi artırmakta ve giderek kiteselleşmesine yol açmaktadır (Jamaa, 2010).

Dünya'da ve Türkiye'de İnanç Turizminin Başlıca Ziyaret Yerleri

İnanç turizmi Dünya'da az gelişmiş ülkelerden refah toplumlarına kadar her yerde uygulanan ve en hızlı büyüyen turizm türlerinden biridir. UNWTO, her yıl 300-330 milyon turistini dünyanın önemli dini mekânlarını ziyaret ettiğini ve buna yaklaşık 600 milyon ulusal ve uluslararası inanç yolculuğunun eklendiğini tahmin etmektedir (CBI, 2016). İnanç turizmi, Avrupa'da turizm ekonomisinin akciğerlerinden biri olarak kabul görmektedir. Her yıl Fransa'ya gelen yaklaşık 90 milyon yabancı turistini 20 milyonu manevi ve dini arayışlarla gelmektedir. Bu geniş pazarda güçlü olabilmek için eyalet, bölge ve belediyeler, dini mekânların yönetimi, korunması ve tanıtılmasında iş birliğine gitmektedir. Ulusal ya da yerel düzeyde kamu yetkilileri, inanç turizminin artık önemli bir finansal kaynak olduğu ve gelişiminin teşvik edilmesi gerektiğine inanmışlardır. İnanç turizminin yerel aktörleri, pazarı geliştirmek üzere sürekli yeni fikirler üretmekte, konaklama ve yeme-içme sektörüne katkı koymaktadırlar. Diğer taraftan, inanç turizminde belirli bir ivme yakalayan yerlerin hizmet sağlayıcıları hem turist akışını sürekli kılabilen hem de gençlerden yaşlılara uzanan müşterilerin memnuniyetini sağlayabilmek için inanç ürünlerini çeşitlendirmeyi ve güçlendirmeyi görev edinmişlerdir. Şüphesiz ellerinde önemli bir koz vardır, o da inanç turizmiyle iç içe geçmiş olan kültürel turizmdir. Çünkü dini miras aynı zamanda bir kültürel mirastır. Bugünden yarına insanların din ve inançla olan bağlantısının ve dünyanın her yerinde farklı pratiklerin devam edeceği dikkate alınarak, küresel turizm pazarının geleceğinde inanç turizminin sağlam bir yerinin olacağı ileri sürülmektedir. Hatta inanç turizminin krizler olsa da ve yüzyıllar geçse de hiç zayıflamayacağı, çünkü maneviyatın gücünden beslendiği noktasında görüşler birleşmektedir (Assemat, 2015, s. 3, 4).

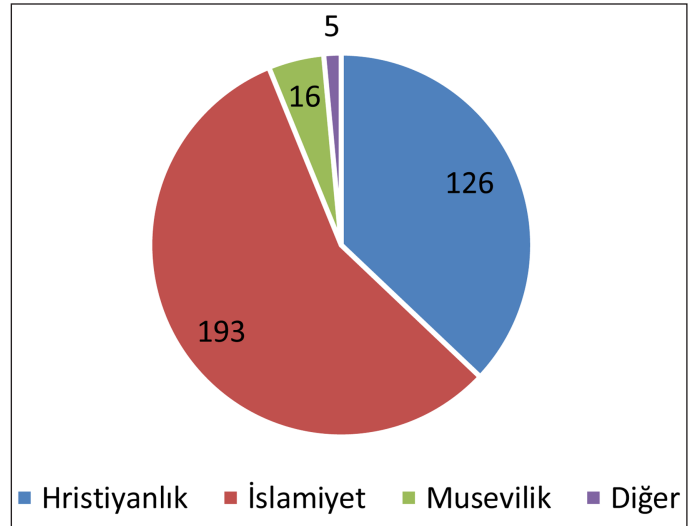
Dünyada inanç turizmi ziyaret yerleri, evrenselden yerele doğru çok çeşitlidir ve tüm coğrafi birimlere dağılmıştır. Sözelimi *yeralında*; Derinkuyu Kilisesi (Türkiye), *dağlarda ve zirvelerde*; Jebel Musa Dağı (Ürdün), Kailash Dağı (Tibet), Ağır Dağı (Türkiye), *kıyıları ve adalarda*; Banaras (Hindistan), Miyajima Adası (Japonya)

(Dalton, 2010, s. 30, 44, 58, 121, 133), *çöllerde ve ormanlarda*; Shillong Ormanları (Hindistan) (Ormsby & Bhagwat, 2010, s. 322) gibi. Bir başka dağılım insanların dini görevlerini yerine getirmek ya da inançlarına olan saygısı ve bağlılığını göstermek üzere yaptıkları ziyaretlerin sonucunda dünyada 4 büyük inanç turizmi bölgesinin ortaya çıktığı konusundadır: (i) Avrupa, (ii) Orta Doğu, (iii) Doğu Asya, (iv) Güneydoğu Asya. Dünyanın bu bölgelerindeki her ülkede anıtsal karakterdeki dini yapılar (kiliseler, şapeller, tapınaklar, camiler, sinagoglar vb.) birer kutsal yer olarak korunmakta, ayrıca esas işlevi dışında dini eğitim amaçlı kullanılmakta ve turizme de hizmet etmektedirler. Dünya'da hac yerleri ve inanç turizmi destinasyonları çok sayıdadır. Aşağıda ziyaretçisi en fazla olan yerler ve kutsal rotalar listelenmiştir (Tablo 2).

Günümüzde inanç turizminde giderek yaygınlaşan *kutsal rotalar* ya da *inanç rotaları*, hem dini hem kültürel hem de turizm amacıyla kullanılmaktadır. Bunlar içerisinde özellikle çok eskiye tarihlenen ve günümüzde de yaygın bir şekilde katılımcıların izlediği önemli inanç rotaları vardır. Dünya'da geçmiş yüzyıllarda kutsal kişilerce yürünmüş yolların bazıları Türkiye ile de ilişkilidir. Sözgelimi *Hz. İbrahim Rotası* Türkiye'de Şanlıurfa'nın Harran ilçesinden başlamakta ve Filistin'de son bulmaktadır (Culture Routes Society, 2020a). Hristiyanlığın batıya yayılmasında önemli rolü olan St. Paul'un izlediği yolların Türkiye'deki kısmı, Perge (Antalya) ile Yalvaç (Isparta) arasındadır ve yürümesi 27 gün sürmektedir (500 km.) (Culture Routes Society, 2020b).

Türkiye'de inanç turizmi resmi olarak Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 1993 yılında başlatılmış ve ilk çalışmalarda üç büyük dinin günümüze kadar ulaşan eserleri ve ibadet yerlerinin envanteri hazırlanmıştır. Bu envanterde 167 tane İslam, 20 tane Musevilik ve 129 tane Hristiyanlık olmak üzere toplam 316 inanç turizmi eserine yer verilmiştir. "1995'li yıllardan sonra da çok sayıda yerli-yabancı turizm firmaları, konu ile ilgili uzman kişilerin katılımıyla "inanç turizmi turları" gerçekleştirmiştir" (Küçük, 2013, s. 37). Bakanlık 1998 yılında "İnanç Turizmi Tur'98-1" ve "İnanç Turizmi Tur'98-2" adı altında iki tanıtım etkinliği düzenlemiştir (Aksoy, 1998, s. 12, 13). Bakanlığın 2000 yılında yürürlüğe koyduğu *İnanç Turizmi 2000 Projesi*, Türkiye'de inanç turizminin tanınırlığı açısından önemli bir adımı oluşturmuştur (Aksoy, 2002, s. 427).

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın web sitesinde (2021) "İnanç Turizmi ve İllerde Yer Alan Önemli Eserler" başlığı altında 44 il yer almakta, her ildeki eserler kısaca açıklanmaktadır. Bu eserlerin

Şekil 1.

Türkiye'de İnanç Turizminde Kullanılabilecek Eserlerin Dinlere Göre Dağılımı (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021)

dinlere göre dağılımı Şekil 1'de, illere göre sayısal dağılımı ise Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3'teki sayısal dağılımda inanç turizmi açısından en fazla esere sahip iller; İstanbul, Aksaray, Nevşehir, Bursa, Karaman, Kayseri, Konya, Şanlıurfa, Edirne, Kars, Mardin ve Mersin'dir. Listede dikkati çeken iki husus vardır. *Birincisi*, en çok esere sahip illerin İç Anadolu Bölgesi'nde (Nevşehir, Aksaray, Kayseri, Karaman, Konya vd.) toplandığı ve sayı itibarıyla Türkiye'den %33 oranında pay aldığı, *ikincisi*, Osmanlı'nın üç başkentindeki (İstanbul, Bursa ve Edirne) eserlerin de %17 oranında paya sahip olduğudur. Aynı zamanda inanç turizminde ön plana çıkmış destinasyonların, kültür turizmi alanlarının çevresinde olduğu görülmektedir. Diğer taraftan dünyanın ilk kilisesi kabul edilen St. Pierre Kilisesi'nin yer aldığı Antakya, Hristiyanlık açısından önemi büyük olan St. Paul Kilisesi'nin bulunduğu Yalvaç ile Ortodoks dünyasına ait pek çok eski kilisenin bulunduğu Aksaray, inanç ve miras turizmi açısından yeterli derecede gelişmemişlerdir. İnanç turizmi bakımından değerlendirilememiş bir diğer alan Trabzon-Maçka'daki Sümela Manastırı'dır. İlde yer alan çeşitli manastır ve kiliselerin Hristiyanlık için inanç değeri yüksektir. Ayrıca, Urfa, Mardin, Ağrı gibi illerde de

Tablo 2.

Dünya'da En Fazla Ziyaretçisi Olan Hac Yerleri ve İnanç Turizmi Merkezlerinin Başlıcaları

Hac Yeri/Ülke	İnanç Turizmi Merkezi/Ülke	Hac Şehri+İnanç Turizmi Merkezi/Ülke	İnanç Rotaları/Ülke/Bölge
Mekke ve Medine/ Suudi Arabistan	Cheju-Do/Güney Kore	Varanasi/Hindistan	Lagunas de las Huarinas/Huarinas Lagünlüleri (Peru)
Kudüs ve Beytullahim/ Filistin	Adams Peak/Sri Lanka	Meiji Tapınağı/Japonya	The Way to Canterbury/ Canterbury Rotası (UK)
Roma-Vatikan/İtalya	Taishan Dağı/ Çin Halk Cumhuriyeti	Santiago de Compostela/ İspanya	The Abraham Path/Hz. İbrahim Rotası (Orta Doğu)
Meşhed/İran	Fatima/Portekiz	Lourdes/Fransa	Via Francigena/Francigena Rotası (İtalya)
Benares/Hindistan	Kailash Dağı/Çin	Our Lady of Guadalupe Bazilikası/ Meksika	Kumano Kodo (Japonya)
			El Camino de Santiago/ Santiago Rotası (İspanya)
			St. Olav Ways/St. Olav Rotası (Norveç)

(Ciulli, 2018; Dalton, 2010; Dumortier, 2011; Olcay & Albuz, 2016)

Tablo 3.
Türkiye'de İnanç Turizminde Kullanılabilecek En Çok Eserin Bulunduğu İller (2021)

İller	Eser Sayısı*					İller	Eser Sayısı*				
	İ.	H.	M.	Diğer	Toplam		İ.	H.	M.	Diğer	Toplam
İstanbul	20	2	8		30	Adana	5			5	
Aksaray	6	19			25	Kırşehir	4	1		5	
Nevşehir	4	20			24	Artvin		5		5	
Bursa	12	3	3		18	Diyarbakır	4	1		5	
Karaman	9	6			15	Antalya	3	2		5	
Kayseri	11	4			15	Ankara	3		1	5	
Konya	9	4			13	Niğde	4	1		5	
Şanlıurfa	9	2	1	1	13	Isparta		4		4	
Edirne	8	1	1		10	Denizli		4		4	
Kars	2	8			10	Erzurum	4			4	
Mardin	5	5			10	Muğla	1	3		4	
Mersin	3	7			10	Amasya	3			3	
Manisa	5	3	1		9	Kastamonu	2			2	
Elazığ	8	1			9	Malatya	2			2	
Trabzon	4	5			9	Adıyaman			2	2	
Bitlis	8				8	Ağrı	1		1	2	
Gaziantep	7	1			8	Osmaniye	2			2	
Hatay	4	4			8	Siirt	2			2	
İzmir	3	4	1		8	Zonguldak		1		1	
Kırklareli	4	2			6	Gümüşhane		1		1	
Van	4	2			6	Ordu	1			1	
Sivas	6				6	Tokat	1			1	

Türkiye Toplamı İslam: 193 Hristiyanlık: 126 Musevilik: 16 Diğer: 5 Toplam: 340
*Eser Sayısı: İ: İslam, H: Hristiyanlık, M: Musevilik
(T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021)

Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet için önemli ibadet yapıları yer almaktadır ve buralarda da inanç turizminin gelişmiş olduğundan bahsedilemez. Bu durumun pek çok nedeni vardır ve onlar arasında tanıtım ve organizasyon eksikliği, ulaşım, konaklama, yeme içme hizmetleri gibi turizm altyapısının yetersizliği, terör, doğal afetler, politik huzursuzluklar, komşu ülkelerdeki istikrarsızlıklar başta gelmektedir. Diğer taraftan, inanç turizminde ziyaretçisi çok olan yerlerde de bazı sorunlar görülmektedir. Sözelimi özellikle yaz aylarında çöp sorunu, taşıtların neden olduğu hava kirliliği, ziyaretçilerin alandan hatıra almaları ya da gittikleri yerlerde iz bırakma tutkuları, ziyaretçiler ve yerel halk arasındaki çeşitli çatışmalar örnek verilebilir (Timothy & Nyaupane, 2009; aktaran; Okuyucu & Somuncu, 2013, s. 639, 640).

Türkiye'de inanç turizmine uygun çok sayıda eserin bulunmasına rağmen, yabancı ziyaretçiler arasında "din ve hac" amacıyla gelenlerin oranı son derece düşüktür (%1'den az). 2019 yılında çıkış yapan yabancıların geliş amaçları (gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler, akraba ve arkadaş ziyareti, iş-alışveriş, eğitim, sağlık ve tıbbi nedenler, din/hac, transit vb.) arasında dini amaçlarla gelenler en son sıradadır (toplam 44,712,790 ziyaretçi içinde 78,477 ziyaretçi) (TÜİK [Türkiye İstatistik Kurumu], 2019). Türkiye Turizm Stratejisi 2023'ün Strateji, Turizm Gelişim Bölgeleri ve Turizm Gelişim Koridorları bölümlerinde inanç turizmine nasıl yer verildiğine bakıldığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır: *Turizm*

Çeşitlendirilmesinde öncelik verilecek alternatif turizm türleri arasında inanç turizmi bulunmamakta; *Turizm Gelişim Bölgeleri* içinde yalnızca *GAP Kültür ve Turizm Gelişim Bölgesi*'nde büyük çaplı kültür-inanç turizminin geliştirileceği ifade edilmekte; *Turizm Gelişim Koridorları* arasında (7 tematik koridor) İnanç Koridoru adı altında Tarsus-Hatay-Gaziantep-Şanlıurfa-Mardin rotasının oluşturulduğu görülmektedir. (T.C. Kültür & Turizm Bakanlığı, 2007, s. 44-51).

İzmir'de İnanç Turizmi

Tarih boyunca önemli uygarlıklara ev sahipliği yapan İzmir, aynı zamanda üç Semavi dinin de buluşma yeridir. Bölgedeki tarihsel ve kültürel kaynakların da o denli derin ve çekici olması, kent in ilin inanç turizmi arz potansiyelini daha da güçlendirmektedir. İzmir'de inanç turizmine geçmeden önce, İzmir'in tarihsel gelişim sürecine kısaca yer verilmesi uygun bulunmuştur. Bu bakış açısı ile bu bölümün ilk kısmında (7,1) İzmir'de tarih-kültür-inanç sarmalının nasıl şekillendiğini görmek ve günümüzde inanç turizmini destekleyebilecek tarih-kültür zenginliğini tanımlamak amaçlanmıştır. Bölümün ikinci kısmı (7,2), İzmir'de hem ibadet edilen hem de turistik ziyarete açık mekânları öz biçimde tanıtmaya ayrılmıştır. Bu mekânların adı ve buldukları yerler konusunda, İzmir'de inanç turizmiyle doğrudan ilişkili 20 kişi ile yapılan sözlü görüşmelerdeki yanıtlardan yararlanılmış ve bazı çıkarımlar elde edilmiştir. Son olarak 7,3'de, inanç turizminde belli bir ivme yakalayamayan

İzmir'in bu durumunun arka planındaki nedenler (sorunlar) sorgulanmış ve bazı önerilerle bölüm tamamlanmıştır.

İzmir'in Yerleşim Tarihi-İnanç Kültürü İlişkilerinden Kesitler

İzmir'in Bornova Ovasındaki Prehistorik yaşam alanında yapılan kazılardan elde edilen sonuçlara göre İzmir'in yerleşim tarihi, 8500 yıl öncesine inmektedir. Günümüzde tamamen alüvyon dolgusu altında kalmış olan höyükte 4 ayrı kültür katı tespit edilmiştir. Neolitik Çağ yerleşiminden başlayan kesintili süreç, en son Geç Roma-Bizans dönemi ile son bulmuştur (Derin, 2017, s. 221; 2020, s. 2). İzmir'in kentsel kimlikli en eski yerleşim merkezi ise Bayraklı Höyüğü'dür (*Tepekule Höyüğü, Smyrna, Eski İzmir*). Arkaik dönemde *Bayraklı Smyrnası* ile devam eden kentsel kültürel yolculuğun ikinci halkası *Yeni Smyrna*'dır. Büyük İskender'in Doğu Seferi'nde bugünkü İzmir'in bulunduğu yere gelişinin hemen ardından Kadifekale ile Kemeraltı aksında inşa edilen kent, yaklaşık 2300 yıldır bu merkez etrafında büyümüş ve gelişmiştir. Bölge, Helenistik ve Roma döneminden günümüze miras kalan Kadifekale, Agora, Antik Tiyatro, Antik Stadyum gibi ören yerleri, antik limanın dolması neticesinde Osmanlı döneminde gelişen Kemeraltı Çarşısı ve farklı kültürlerle ait dini, kamusal ve sivil mimari örnekleri barındıran mahalleleri ile çok katmanlı bir açık hava müzesidir. Farklı etnik grupların en yoğun yerleşim süreci; ticari kimliğin en üst düzeye ulaştığı 17. yüzyılda başlamış, 19. yüzyılda ise doruk noktasına ulaşmıştır. Bu süreçte farklılaşan ticari ve siyasi yapı neticesinde İzmir dünya ölçeğinde önemli göçler almış, bunun uzanımında çok dilli, çok kültürlü, heterojen bir kentsel kimlik geliştirmiş ve Akdeniz Bölgesi'nin en önemli ticari merkezlerinden biri haline gelmiştir. 19. yüzyılda endüstri devrimi ile oluşan hammaddeye gereksinim, İzmir art alanından sağlanarak İzmir limanına yönelmiş, böylece yatırımlar ve teknolojik yeniliklerle kent hızla değişmiştir. Bu değişimin en temel göstergeleri ise 1858-61 Alsancak-Aydın Demiryolu hattı, 1864 Basmane-Kasaba Demiryolu hattının açılması, 1868-74 Pasaport ve Liman yapımıdır. İzmir 1922 yılı yangınında büyük çapta yok olan tarihi dokunun yerine Cumhuriyet rejiminin hedefleri doğrultusunda modern İzmir'in temelleri atılmış, ardından *İzmir Enternasyonel Fuarı* ile ticari kimliğine fuarcılık misyonunu da ekleyerek gelişmesini sürdürmüştür (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2020a).

Sonuç olarak İzmir, günümüze çok farklı milliyetler ve değişik dillerle, *çok katmanlı ve çok kültürlü* bir sosyo-kültürel yapıyla ulaşmıştır. Ancak yangın ve depremlerin yanı sıra, yol çalışmaları ve tarihi çevrelerde çok katlı yapılaşmaya izin verilmesi ile bu eski yapı hızla yıpranmıştır (Akyüz Levi & Genç, 2018, s. 487-490). İzmir'in tarihsel sürecinde tüm bu yaşananlar, kültürün bir parçası olarak din kültürü üzerinde de özellikle *çeşitlilik ve hoşgörü* anlamında derin etkilerde bulunmuştur. İzmir'de din ve inanç konusunda bugün yorumlayabilmek için kenti yerleşme tarihi ile birlikte günümüze getirmek, aralarındaki bağlantıyı görmek açısından doğru olacaktır. İzmir'in Roma ve öncesi dönemlerinde çok tanrılı din anlayışına bağlı olarak var olan kutsal alanlar ve tapınaklar, Bizanslılarla birlikte Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle yok olmaktan kurtulamamış, İzmir, Bizans İmparatorluğu'nun dinsel merkezlerinden biri yapılmıştır. XVI. yüzyıl başlarına kadar İzmir'de Türkler genellikle Kadifekale eteklerinde, gayrimüslimler ise, daha çok kıyı kesiminde yoğunlaşmış iken, bundan sonra Türkler, tepedeki yerleşim alanından aşağıdaki deniz kıyısına doğru yönelerek, yukarı kale ile aşağı kale arasında bir yerleşim kuşağı oluşturmuşlardır. Avrupalı tüccarlar ise kent sahili boyunca yerleşmeye başlamışlar ve burada hızla konsolosluklarını, ticarethanelerini inşa etmişler ve liman çevresinin

fiziksel yapısını değiştirmişlerdi. Kentte XVII. yüzyıl boyunca inşa edilen camiler çoğunlukla iç limanın sınırlarını oluşturan bugünkü Kemeraltı yayı üzerinde, ayrıca kentin değişik mekânlarında yer alıyorlardı. İkiçeşmelik ve Keçecilerici vb. Türk bölgelerinin arasına, Musevi yerleşimleri -Havra Sokağı gibi- girmişti. Kıyıda Frenk mahallesinin hemen gerisinde Rumların, bunlarla Türk bölgelerinin arasında da Ermenilerin mahalleleri sıralanmaktaydı. İzmir'de 1850 yılında 20 değişik ülke tüccarlarının büyük ticaret evlerini kurmaları ve 17 konsolosluk açmaları, kentsel mekânda mahalleler ölçeğinde büyük bir kültürel zenginlik doğduğunu, böylece İzmir'in kozmopolit nüfusunun beraberinde dini yapıları da çeşitlendirdiğini söylemek mümkündür (Yılmaz & Yetkin, 2002, s. 17, 43-56). 20. yüzyılın başında etnik dinsel gruplar kentteki göreceli konumlarını korumuş, ancak bazı değişiklikler de yaşanmıştır. Buca ve Bornova banliyölerine Levantenler yerleşmiş, Konak-Göztepe-Reşadiye (Güzelyalı) ekseninde kentin yüksek gelirli elitlerinin konutları yer alırken bazı Yahudi aileleri geleneksel Yahudi mahallelerinden ayrılarak Karataş-Karantina arasına yerleşmişler, aynı eksende yüksek gelirli Müslümanların konutları ve önemli Frenk ailelerinin köşklerinin varlığı gözlenmiştir. Sonuç olarak bu yüzyılda konut alanlarının şekillenmesine etnik-dinsel faktörlerden çok, sınıfsal farklılıklar rol oynamaya başlamıştır (Tekeli, 2019, s. 23, 24).

İzmir'de ibadet yapılarının bugün en yoğun olduğu, dolayısıyla kentte inanç turizminin merkezi olabilecek tek bölge *Kemeraltı Çarşısı* ve yakın çevresidir. Burası; Tarihi Agora, camiler, kiliseler, sinagoglar, çeşmeler, kervansaraylar, oteller, Türk hamamları gibi nitelikli taşınmaz varlıklarla hem somut kültürel değerlerin hem de hareketli, renkli, canlı deneyimler, usta-çırak ilişkileriyle süregelen geleneksel üretim biçimleri, modern yaşam pratikleri gibi somut olmayan kültürel değerlerin de taşıyıcısı durumundadır. Kent turizminin de odağında yer alan Kemeraltı, mimarlık, zanaat, moda ve gastronomi gibi tasarımın farklı alanlarının beslediği bir merkezdir. Kemeraltı son yıllarda farklı motivasyonlara sahip aktörlerin tarih, kültür, kent kimliği odaklı çalışmaları ve uygulamalarıyla İzmir gündeminde ilk sırada yer almaktadır. Kent-kültür-turizm sacayağındaki çalışmalardan biri, İzmir Büyükşehir Belediyesi'nin *Kent Rotası Projesi'dir* ve kente denizyoluyla gelen ziyaretçileri Alsancak Limanı'nda karşılayıp Kemeraltı Çarşısı'na ulaştırma ve kent merkezinde geçirecekleri süreyi artırma amacıyla hazırlanmış bir turistik gezi rotasıdır. Bu anlamda, yeni kentsel turizm için "tasarım kültürü"nü önem taşıdığı ve İzmir kenti tasarım kültürünün haritalanmasında Kemeraltı'nın istisnasız önceliği vurgulanmaktadır (Savaşır, 2020, s. 70).

İzmir kentiyle ilgili bir başka proje *İzmir Kent Tarihi Projesi'dir*. Kemeraltı ve çevresine odaklanan projede bölgenin sürdürülebilir iyileşmesi ve canlanma gösterebilmesi için bütüncül bir bakış ve stratejiler bütününde geliştirilmesi, örgütlenmelerin sağlanması kararlaştırılmış ve projenin yürütülmesinde temel yönlendirici olacak *İzmir Tarih Projesi Tasarım Stratejisi Raporu* hazırlanmıştır. Raporla belirtildiği üzere İzmir'in tarihle ilişkisinin korunması ve güçlendirilmesinde Kemeraltı, sahip çıkılması gereken çok önemli bir değerdir. Çünkü bölgenin kayıp süreci devam etmekte, tarihi ve kültürel mirasın yanında büyük bir konut alanı olması nedeniyle koruma ve gelişme bütünlüğünü sağlayacak yeni bir tasarım gerekmektedir. İzmir Tarih Projesi 17 alt bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerin birçoğu (Agora, Havralar bölgesi, Kemeraltı Caddesi ve Hanlar bölgesi, Bahribaba bölgesi, Altınyol-Damlacık bölgesi, Anafartalar Caddesi'nin son bölümü, Aziz Vukolos Kilisesi ve çevresi, Kadifekale bölgesi vd.) dini yapılarla da ilişkilidir ve zenginlik taşımaktadır (Tekeli, 2019, s. 54-60).

Tablo 4.
İzmir'de İnanç Turizmi Kapsamında Sözlü Görüşme Yapılan Katılımcılar

Katılımcı Kod No:	Katılımcının Çalıştığı Birim/Alanı
K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8	Seyahat Acentesi
K9	İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
K10	İzmir Ticaret Odası (İZTO)
K11, K12, K13, K14	İzmir Rehberler Odası (İZRO)
K15, K16, K17, K18, K19, K20	Üniversite/Turizm Akademisyeni

(Yüksel, 2019)

İzmir'de İnanç Turizmi Sözlü Görüşme Sonuçlarına Göre Başlıca Ziyaret Eserleri

İzmir'de inanç turizmi kapsamında en fazla ziyaret edilen mekânları tespit etmek için kullanılacak istatistiksel veriler bulunmamaktadır. Dolayısıyla ziyaretçi sayısına göre inanç turizmi mekânlarının bir sıralamasını yapmak mümkün değildir. O nedenle Yüksel (2019), nitel ve nicel araştırma yöntemiyle yaptığı sözlü görüşme ve anket çalışmasında, görüşlere göre bazı sonuçlara ulaşmıştır. Burada yalnızca sözlü görüşmelerden yararlanılmıştır. Soruların ortak amacı, İzmir merkez kenti ve ilçelerinde üç Semavi dine ait mekânlardan en fazla turistik amaçlı ziyaret edilenlerin hangileri olduğunu, ayrıca nerelerinin olması gerektiğini öğrenmektir (Tablo 4).

Görüşmelerden alınan sonuçlar soru başlıkları altında aşağıda verilmektedir.

Soru-1. *İzmir merkez kentinde inanç turizmi kapsamında en fazla ziyaret edilen İslam mekânları (eserleri) hangileridir ve daha başka nereleri olabilir?*

Katılımcıların ortak görüşüne göre, İzmir merkez kentinde inanç turizmi kapsamında İslamiyet'e ait en fazla ziyaret edilen mekân, Hisar Camisi'dir. Onun arkasından Kestanepazarı Cami, Salepçi-oğlu Cami ve Konak (Yalı) Cami gelmektedir. Daha arka sıralarda ise Şadırvanaltı, Kemeraltı, Başdurak, Fatih, Eşrefpaşa, İkiçeşmelik camileri ile Emir Sultan Türbesi gelmektedir. K7 ayrıca, Kadifekale Mescidi'ni, K10 da Konak'taki Ali Ağa Camisi'nin mimari ve tarihi açıdan önem taşıdığını ve inanç turizminde kullanılması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Soru-2. *İzmir merkez kentinde inanç turizmi kapsamında en fazla ziyaret edilen Hristiyanlık mekânları (eserleri) hangileridir ve daha başka nereleri olabilir?*

Katılımcıların ortak görüşüne göre, İzmir merkez kentinde inanç turizmi kapsamında Hristiyanlığa ait en fazla ziyaret edilen mekân St. Polycarpe Kilisesi'dir. Diğer önemli mekânlar; Aziz Vukolos (Aya Vukla) Kilisesi, St. Jean Katedrali ve Aya Fotini Kilisesi'dir. Onların arkasından St. John Avengelist Kilisesi ve St. Helen Katolik Kilisesi gelmektedir. Ayrıca K7, Santa Maria Katolik Kilisesi ve St. Antoine Katolik Kilisesi'ni, K10 ise St. Holy Rosary Kilisesi ve St. John Baptist Kilisesi'nin inanç turizmi için potansiyel taşıdıklarını öne sürmüşlerdir.

Soru-3. *İzmir merkez kentinde inanç turizmi kapsamında en fazla ziyaret edilen Musevilik mekânları (eserleri) hangileridir ve daha başka nereleri olabilir?*

Katılımcıların ortak görüşü, İzmir merkez kentinde inanç turizmi kapsamında Musevilik'e ait en fazla ziyaret edilen mekânın Beth Israel Sinagogu olduğudur. Diğer mekânlar; Şalom Havrası ve Hevra Sinagogu'dur. Ayrıca K7, bu mekânlara Rosh Ha Har

Sinagogu, Algaze Havrası, Sinyora Sinagogu, Portekiz Sinagogu ile Bet Hillel Sinagogu'nun da eklenmesi gerektiğini söylemiştir.

Soru-4. *İzmir ilçelerinde inanç turizmi kapsamında en fazla ziyaret edilen İslam mekânları (eserleri) hangileridir ve daha başka nereleri olabilir?*

Katılımcıların ortak görüşüne göre, İzmir ilçelerinde inanç turizmi kapsamında İslamiyet'e ait en fazla ziyaret edilen eser, Selçuk ilçesindeki İsa Bey Camisi'dir. Diğerleri; Birgi'de (Ödemiş) bulunan Ulu Cami ve İmam Birgivi Medresesi, Tire ilçesindeki Yoğurtluoğlu Külliyesi ve Yahşi Bey Camisi'dir. Bunların arkasından Aliağa (Çarşı) Cami (Aliağa), Hamza Baba Türbesi (Kemalpaşa), Balım Sultan Türbesi (Tire), Derviş Ağa Cami ve Aydınoğulları Türbesi (Ödemiş/Birgi) gelmektedir. Katılımcılardan K1, K17 ve K18, İzmir ilçeleri arasında İslam eserleri bakımından en fazla Selçuk, Ödemiş ve Tire'nin zenginlik taşıdığını belirtmişlerdir. Bununla beraber K4 ve K10 ise en çok Birgi'deki (Ödemiş) İmam Birgivi Medresesi'nin ziyaret edildiğini öne sürmüşlerdir.

Soru-5. *İzmir ilçelerinde inanç turizmi kapsamında en fazla ziyaret edilen Hristiyanlık mekânları (eserleri) hangileridir ve daha başka nereleri olabilir?*

Katılımcıların ortak görüşüne göre, İzmir ilçelerinde inanç turizmi kapsamında Hristiyanlığa ait en fazla ziyaret edilen eser, Selçuk ilçesindeki Meryem Ana Evi-Kilisesi'dir. Diğerleri; Selçuk'taki St. Jean Bazilikası ve Efes Çifte Kiliselerdir. Arkasından yine Selçuk'taki Yedi Uyuyanlar Mağarası, St. Demetrios Kilisesi ve St. İonnes Kilisesi ile Bergama'daki Bergama (Kızıl) Kilisesi gelmektedir.

Görüşmelerden elde edilen sonuçlar gruplandırılarak aşağıda beş konuda yorumlanmaktadır:

- 1. İzmir merkez kentinde inanç turizminde ziyaret edilen eserler en fazla İslam dinine aittir.** Bu eserlerin hepsi Konak ilçesindedir. Ziyaret sıklığının fazla olmasının bir nedeni de budur. Çünkü Konak, İzmir'in tarihi çekirdeğinin olduğu ilçedir ve katılımcıların belirttiği camilerin hepsi (Fatih Cami hariç) tarihi önem ve anıtsal değer taşımaktadır. Ayrıca Konak ilçesinde Kemeraltı Çarşısı, Çankaya iş ve ticaret merkezi, Konak Pier, Konak Meydanı, Kızlarağası Hanı, Kültürpark, Tarihi Asansör, oteller ve müzeler gibi kentin en önemli turistik mekânlarının bulunması, tüm turistlerin bu bölgeyi gezmeleri sırasında camileri de ziyaret etmelerini kolaylaştırmaktadır. Merkezde Hristiyanlık'a ait 6 kilise, Musevilik'e ait 3 dini mekân ziyarete açıktır.
- 2. İzmir ilçelerinde inanç turizminde ziyaret edilen eserler en fazla İslam dinine aittir.** Ancak, merkezden farklı olan taraf, ilçelerde türbe, külliye, medrese gibi diğer ziyaret yerlerinin çok sayıda olmasıdır. Nitekim ilçelerde en fazla ziyaret edilen 5 camiye karşılık 5 de diğer inanç eserleri bulunmaktadır (bkz. Soru 4 ve 5). İnanç amacıyla gidilen ilçeler oldukça çeşitlidir: Selçuk, Ödemiş (Birgi), Tire, Aliağa, Kemalpaşa. İzmir'in Türk-İslam eserleri (Selçuklu ve Osmanlı) açısından zengin ilçeleri ve onların kırsalında dini şahsiyetlere ait ziyaret yerleri (türbeler gibi) çoktur ve onlar yerel olmaksızın çıkıp, bölgesel ölçekte ziyaretçi çekebilmektedir. İlçelerdeki ziyaretçilerin çoğunluğu yerli turisttir. Yalnızca Selçuk ilçesindeki İsa Bey Cami, St. Jean Kilisesi ve Artemis Tapınağı; Selçuk Kalesi, Efes Müzesi ve Efes antik kenti yakınında bulunmalarından dolayı, yabancı turistlerin yoğun ziyaret ettiği eserlerdir. İzmir'de inanç turizminin başlı başına geliştirilebileceği, bir destinasyona dönüşebilecek

yerler aranır, ilk akla gelenler Birgi ve Tire'dir ve şu nedenlerle öne çıkmaktadırlar: *Birincisi*; Türk-İslam eserleri çok zengin ve çeşitlidir, *ikincisi*; bu ilçelerin inanç turizmine eşlik edebilecek kültür turizmi kapsamında geniş bir kültürel altyapısı (geleneksel el sanatları, mimari, yerel-kültürel etkinlikler, geleneksel yerleşme dokusu ve evler, çarşı, pazar yerleri vb.) vardır. İzmir ilçelerinde bugün Hıristiyanlığa ve Musevilığe ait turistik kimliği olan eser az sayıda olsa da arka planda büyük bir potansiyelin var olduğu kesindir. Nitekim ziyaretçi sayısı, kutsallığı, dünyada tanınmışlığı ve tarih sahnesindeki eskiliği bakımından bu iki dine ait çok değerli mekânlar bulunmaktadır. Kuşkusuz onların başında Meryem Ana Evi (Selçuk) gelmektedir ki Hristiyanlık dünyası için bir hac yeri olması bakımından önemi büyüktür.

3. *İzmir merkez kentinde ve ilçelerinde inanç turizminde kullanılabilir eserleri tespit etmek oldukça zordur.* Çünkü İzmir topraklarında kültürel katmanlar çoktur ve birer miras olarak günümüze ulaşanlar arasında şüphesiz dinle ilgili yapılar, ibadetler, inanışlar, ulu şahsiyetler, özel günler ve kutlamalar, ritüeller gibi sayısız inanç değeri vardır. Bu miras unsurları İslam, Hristiyanlık ve Musevilığe ait olunca, gelecekte inanç turizmi için geniş bir yelpazede birçok eser bulmak mümkündür. Burada önemli olan nokta, İzmir turizminde bugünden yarına inanç turizmine ne kadar yer verileceği ne ölçüde teşvik edileceğidir. Politik ve stratejik kararları bir kenara bırakırsak, potansiyeller hakkında şunlar söylenebilir: İzmir merkez kentinde ve ilçelerinde inanç turizmine katılabilir üç dine ait daha pek çok mekân olduğu konusunda görüşler birleşse de esas olan, bu mekânların bir turistik ürün haline getirilip, çekiciliğinin nasıl yaratılacağı, kimlerin hedefleneceği (pazar) ve nasıl tanıtılacağıdır. Bunların yapılabilmesi için de az önce değinildiği üzere inanç turizmi hakkında İzmir'in bir vizyonu, politikası ve stratejisinin olması gerekmektedir.
4. *İzmir'de inanç turizminin belli yerlerde daha yoğun ziyaretçisi vardır.* İzmir merkez kentinde yoğunluk Konak ilçesinin Konak, Kemeraltı, İkiçeşmelik, Namazgâh, Mezarlıkbaşı, Tilkilik, Basmane, Çankaya, Alsancak, Karataş, Güzelyalı semtlerindedir. İzmir merkez kentinin dışında ise Selçuk başta gelmekte, onu Ödemiş/Birgi, Tire ve Bergama izlemektedir. Ancak buralarda başlı başına gelişmiş bir inanç turizminden bahsetmek zor olduğu gibi, bu yerlerin dışında kalan semtler ve ilçelerde de inanç turizminin gelişemeyeceği anlaşılmamalıdır.
5. *İzmir'de inanç turizmini diğer turizm türlerinin destekleme potansiyeli (ilgililik, bağlantısallık, tamamlayıcılık) oldukça yüksektir.* İzmir merkez kentinde inanç turizmi yapılarının çoğunlukla Kemeraltı'nda, diğer ifadeyle kentin kalbinde yer alması, bu çevrede bulunan tarihsel, kültürel eserlerin, restorasyon ve alışveriş yerlerinin çekiciliğini arttırmaktadır. O nedenle, kültür turizmi ve kent turizmi, inanç turizminin başlıca tamamlayıcısıdır. Özellikle Kadifekale, Agora, Saat Kulesi, Tarihi Asansör, Kızlarağası Hanı, Kültürpark, Atatürk Anıtı, İzmir Uluslararası Fuarı, festival ve şenlikler, müzeler, kültür merkezleri vb. bu iki turizm türünün başlıca çekicilikleridir. Selçuk, Ödemiş (Birgi), Tire, Kemalpaşa ve Bergama gibi inanç turizminin geliştiği/gelişebileceği ilçelerde de yine kültür turizmi ürünleri büyük bir zenginliğe sahiptir. İzmir merkez kentinden ilçelerin farkı ise kırsalın da devreye girmesidir. Buralardaki yerel kültür bileşenlerinin (gelenekler, el sanatları, mimari, mutfak vb.) kırsal turizm üzerinden inanç turizmiyle bütünleşebileceği söylenebilir.

İzmir'de inanç turizmi konusunda yapılan sözlü görüşmelerde alınan yanıtlara göre ziyaretçisi en çok olan eserler ve mekânlar aşağıda kısaca tanıtılmaktadır.

İzmir Merkez Kentinde Ziyaretçisi En Fazla Olan İnanç Eserleri

İslam Eserleri. *Hisar Camisi (Konak):* Caminin yapımıyla ilgili 1592 yılı ve 17. yüzyılın ilk yarısı gibi farklı tarihler verilmektedir. İzmir'deki camilerin en eskisi, en büyüğü ve üç mihraplı olmasıyla diğer camilerden ayrılır. Cami, minberin yanlarındaki cami tasvirli mermer rölyefler, minberindeki işçilik, sütun başlıkları, kürsü ve mihrabının güzelliği ile dikkat çeker. Avluda yer alan iki çeşme, diğer camilerde bulunmayan bir ayrıntıdır. Cami; Çankaya, Kemeraltı Çarşısı ve Kızlarağası gibi İzmir merkez kentinin tarihsel, kültürel, turistik ve alışveriş mekânlarının ortasında bulunmaktadır. *Kestanepazarı Cami (Konak):* Caminin yapım tarihiyle ilgili olarak 1663 ve 1668-1669 yılları verilmektedir. Mihrabının Selçuk'taki İsa Bey Camisi'nden getirildiği düşünülmektedir. Kubbe yapısı ve dış cephe tasarımı açısından diğer camilerden farklılık taşır. Cami, Kemeraltı Çarşısı'nın tam ortasındadır ve çevresi geleneksel ürün ve eşyaların satış yerleriyle doludur, bunun için cami ve tarihsel-kültürel ortam bütünleşmiştir. *Salıpçıoğlu Cami (Konak):* 1895-1906 yılları arasında yapılmıştır. Eserin mimarisi Batı ve oryantalist üslubun karışımıdır. Altında medrese ve derslikler vardır, camide iki mermer çeşmenin güzelliği dikkati çeker. Bulunduğu yer, Kemeraltı, Konak, İkiçeşmelik üçgenindedir, İzmir'in tarihsel ve alışveriş bölgesindedir. *Konak (Yalı) Cami (Konak):* Neoklasik tarza sahip cami, 18. yüzyıl yapısıdır. Süslemeleri ve Kütahya çinileri göz doldurmaktadır, sekizgen planlıdır. Konak Meydanında yer aldığı için, turistik bir ortamdadır ve Saat Kulesi ile birlikte meydanın sembolü durumundadır. *Şadırvanlı Cami (Konak):* 17. yüzyılın ilk yarısında yapıldığı sanılmaktadır. Şadırvanının güzelliği nedeniyle "Şadırvanlı" adı verilmiştir. İç mekân kubbesindeki figüratif resimler ilgi çekicidir. Kemeraltı'nın ana caddesi olan Anafartalar Caddesi üzerindedir, o nedenle cami adeta satış yerleri arasında kaybolmuştur. *Kemeraltı Cami (Konak):* 17. yüzyıla tarihlenmektedir. Caminin içi XVIII. yüzyıla ait kalem işleri ile bezenmiştir. Dükkanlar ve diğer yapılar arasında sıkışmış durumdadır. *Başdurak Cami (Konak):* Caminin 1652 yılında yapıldığı sanılmaktadır. Avluya açılan kapının üzerinde padişah tuğrası dikkat çeker. Cami, alt katta dükkanların, üst katta ibadet mekânı ile son cemaat yerinin bulunduğu çarşı-cami tipindedir. Kemeraltı Anafartalar Caddesi üzerinde, etrafı iş yerleriyle çevrilidir (Taşkiran, 2008, s. 187-208). *İkiçeşmelik Merkez Cami (Konak):* Caminin giriş kapısı üzerinde h.1311 (1893) tarihi yazılıdır. Bazı kaynaklara göre bu cami bu tarihe dayanılarak aynı yılda yapıldığı yazılıdır. Cami kesme taştan yapılmış olup, yüksek bir kaide üzerindedir. İkiçeşmelik caddesinde üzerinde bulunmaktadır (Visitizmir, 2020a). *Eşrefpaşa Cami (Konak):* 1902 tarihinde ise ibadete açılmıştır. Bir bodrum katı üzerine iki katlı, taş duvar inşa edilmiş, ön cephesinde, kırmızı ve yeşil renklerde kesme taşlar kullanılmıştır. Eşrefpaşa semtinde ve Bayramyeri'ne yakın bir konumdadır (Visitizmir, 2020b). *Emir Sultan Türbesi (Konak):* 14. yüzyılın ilk yarısına ait olan türbe, Aydınoğlu Gazi Umur Bey tarafından yaptırılmıştır. Yapı, semahane, aşevi, misafirhane, türbe, kuyu ve hamamdan oluşmaktadır. Türbe, kapsamlı bir restorasyondan sonra 2015 yılında ziyarete açılmıştır (Visitizmir, 2020c). *Varyant Fatih Cami (Konak):* 1996 yılında hizmete açılan cami, kente hâkim bir mevkidedir. Caminin birçok noktasında geçmişten yapılan alıntıları görmek mümkündür. Büyük kubbe betonarme, küçük kubbeler tuğladan yapılmıştır. İç mekân ışıl ve renkli bir görünüme sahiptir (Kayın, 1996, s. 40) (Şekil 2).

Hristiyanlık Eserleri. Saint Polycarpe (Polikarp) Kilisesi (Konak):

“Hristiyanlar için kutsal bir şahsiyet kabul edilen Polikarp’ı yâd etmek amacıyla “Ege’nin İncisi” olarak nitelendirilen Polikarp Kilisesi, tarihi süreçte ilk yedi kilise arasında değerlendirilmiş ve inanç turları içerisine alınmıştır. Ayrıca burada, her yıl 23 Şubat’ta “Aziz Polikarp Bayramı” adı altında bir bayram kutlanmaktadır” (Küçük, 2013, s. 284).

Bugünkü kilise 1625 yılında Kanuni Sultan Süleyman’ın izni ile yapılmış, 1680’deki büyük yangından sonra ve daha sonraki yıllarda birçok kez onarım görmüştür. Kilise bugünkü haliyle; doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen şeklinde bir bazilikadır, batı cephesinin güneyinde bir çan kulesi vardır. *Aziz Vukolos (Aya Vukla) Kilisesi (Konak)*: 1886 da inşa edilmiş bir Ortodoks Rum kilisesidir. Tarihi kilise uzun süre kullanılmadığı için bakımsızlıktan harap hale gelmişken restore edilerek 2011 yılında kültür merkezi olarak yeni işleviyle hizmete açılmıştır. Kilisenin müstemilat binası “İzmir Basın Müzesi” olarak düzenlenmiştir. Kilise, geçmişte Müslüman, Yahudi ve Hristiyan mahallelerinin kesiştiği Basmane semtindedir. *St. Jean Katolik Katedrali (Konak)*: Kilisenin yapım tarihi 1874’dür. Altar, Papa 9. Pio’nun armağanıdır. Alsancak semtindedir. *Aya Fotini Kilisesi (Konak)*: Ortodoks Rum Kilisesi; 1658 yılında deniz kıyısında inşa edilmiş, zamanla kıyının doldurulması sonucu içeride kalmıştır. Günümüzde aynı isimli modern bir kilise inşa edilmiştir. *Saint Helen Katolik Kilisesi (Karşıyaka)*: Karşıyaka’nın ilk Katolik kilisesidir ve 1904 yılında tamamlanmıştır. 1968 yılında kilisenin iç mimarisi yenilenmiş ve tarihi dokunun korunmasına dikkat edilmiş, dış cephesinde hiçbir değişiklik yapılmamıştır. Neogotik yapıdaki pencerelerde, Fransız aziz ve azizelerin vitrayları, duvarlarında ise Hz. İsa’nın yaşamını tasvir eden kabartmalar bulunmaktadır. Azize Helen ve Aziz Konstantin’in mermer heykelleri kilisenin dört köşesine yerleştirilmiştir (İzmir İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2020a). *St. John Evangelist Anglikan Kilisesi (Konak)*: İzmir Anglikan kiliselerinden biri olan Evanjelist Aziz John Anglikan Kilisesi, tören odası ve diğer tesisleriyle İzmir’deki ana Anglikan kilisedir. Alsancak’ta bulunan St. John, Canterbury Başpiskoposluğu’nun verdiği yetkiyle Cebelitarık Piskoposluğu’na bağlı 42 kiliseden biridir. Kilise hafta içi ve hafta sonu öğleden sonra saatlerinde ziyarete açıktır. (Visitizmir, 2020d) (Şekil 2).

Musevilik Eserleri. Beth Israel Sinagogu (Konak): Karataş’taki Beth Israel Sinagogu 1907 yılında hizmet vermeye başlamıştır. İtalyan etkisi ile yapılmış ve İzmir’in en büyük havrasıdır, günümüzde de kullanılmaktadır (İzmir İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2020b). *Şalom Sinagogu (Konak)*: Yapım tarihi 1500’lü yıllara inmektedir. Yapıyı farklı kılan bir özelliği, 1841 İzmir yangınının sinagogun önünde durduğu ve söndüğüne dair bir metnin dış cephede yer almasıdır. *Havra Sinagogu (Konak)*: “17. yüzyıla tarihlenen yapı, 1838 yangının ardından onarılmış 1841 yangınında tekrar yanınca uzun süre harap kalmıştır. 20. Yüzyıl başlarında onarım gören yapı 1999 yılında tavanının çökmesi nedeniyle terkedilmiş olduğundan bugün kullanılmamaktadır” (Taşkıran, 2008, s. 309, 311) (Şekil 2).

İzmir İlçelerinde Ziyaretçisi En Fazla Olan İnanç Eserleri

İslam Eserleri. İsa Bey Cami (Selçuk):

“Anadolu Selçuklularından Aydınoğlu Beyliği’nin bir dönem merkezi olarak kullanılan (Ayasuluğ) Selçuk’ta İsa Bey tarafından Mimar Ali bin Müşeymeş (Dımışki) inşaa ettirilmiştir. 13 Mart 1375 tarihinde ibadete açılmıştır. Caminin kuzeyinde bulunan St. Jean Katedrali ile güneybatısında bulunan paganist kültüre ait Artemis Tapınağı’nın ara sında bir yere

yaptırılması son derece anlamlıdır...Anadolu’da iki minareli, revaklı ve şadırvanlı avlulu camilerin ilk örneklerindedir. Abidevi mimarisi, iç ve dış süsleme özellikleri ile dikkat çekmektedir” (Cambaz & Abak, 2016, s. 260).

Ulu Cami (Birgi/Ödemiş): İnşa kitâbesinden 1312 yılında Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılan yapı Aydınoğulları’nın ilk camisi özelliğini taşır. Kuzeybatı köşesinde yer alan medrese ve batı tarafındaki Aydınoğlu Mehmed Bey Türbesi ile bir külliye düzeninde inşa edilmiştir. Tuğladan zarif minaresi ilgi çeken Ulu Cami’nin mihrabı çifte kıvrık dallı, barok tarzı süslemelerle çevrili, firuze ve mor renkli geometrik yıldız ve geçmelerle süslü çinilerle kaplıdır. Selçuklu süsleme sanatının en güzel örneklerinden biri olan ceviz ağacından künde kari tekniği ile yapılmış minberde tek bir çivi bile kullanılmamıştır (İzmir Kültür & Turizm Dergisi, 2013, s. 69). *Aydınoğulları Türbesi (Birgi/Ödemiş)*: Birgi Ulu Cami’nin iç avlusundaki Türbe, 1334 yılında Aydınoğlu Mehmed Bey için yaptırılmıştır. Türbe’nin içinde Mehmed Bey ve oğullarından üçünün mezarı bulunmaktadır. Bakımlı durumdaki yapı, Birgi’nin önemli ziyaret yerlerinden biridir (Ertuğrul, 1995, s. 61, 62). *Derviş Ağa Cami (Birgi/Ödemiş)*: Sekiz kemer ile desteklenmiş tek bir kubbeyle sahip olan cami, 1663 yılında inşa edilmiştir. İnce ve tek şerefeli bir minareye sahip olan camide iki sıra halinde bulunan pencerelerden ışık sağlanmıştır. Son cemaat yerindeki iç tonozu taşıyan dört kolon korint stilindedir. *Birgivi Mehmet Efendi Medresesi (Birgi/Ödemiş)*: Sultan II. Selim’in hocası Ataullah Efendi tarafından 1554 yılında taş ve tuğla kullanılarak inşa edilen çok kubbeli medresenin zemini taştandır. Kubbeli yedi odası bulunan medresenin her bir odasında ocak, mermer pencere kirişleri, pencerelerin üzerinde ışık sağlamak için yatay boşluklar, kitap ve kandiller için de duvarlarda nişler vardır (İzmir Kültür & Turizm Dergisi, 2013, s. 69). *İbn Melek Hz. Türbesi (Tire)*: İbn Melek Medresesi’nin yanında bulunan Türbe, Tireli İbn Melek Abdüllatif Efendi’ye aittir. Kaynaklara göre İbn Melek, sadece hukukçu olmayıp aynı zamanda hadis, usul ve tasavvuf alanında da söz sahibidir. “Tire Belediyesi tarafından restore edilen türbe kesme blok mermerlerden oluşmuştur. Üstü açıktır” (Tire Ticaret Odası, 2017, s. 21) (Şekil 3).

Hristiyanlık Eserleri. Bergama (Kızıl) Kilisesi (Bergama): İncil’de adı geçen 7 kiliseden biri ve yeri kesin olarak bilinen tek kilisedir. Bergama Kilisesi İ.S. 313-500 yılları arasında büyük önem kazanmıştır (Bingöl, 2007, s. 142, 143). Bu mekânda 2004 yılında Aziz Yuhanna anısına İstanbul Rum Patriği Bartholomeos’un yönettiği bir ayin düzenlenmiştir. *Meryem Ana Evi Kilisesi (Selçuk)*: Hristiyanlarca “Panaya Kapulu” olarak adlandırılan Meryem Ana Evi, Bülbül Dağı’ndadır ve İ.S. 4.-7. yüzyıllar arasında yapıldığı düşünülmektedir. Meryem Ana Evi’nin kalıntıları üzerine “L” biçimli bir kilise yer almaktadır. Kilisenin içinde Hz. Meryem’in heykeli bulunmaktadır. Evin arka bahçesindeki kaynak suyu üzerine her birine aşk, para ve sağlık adı verilen üç çeşme yapılmıştır. Meryem Ana Evi, Vatikan tarafından hac yeri olarak ilan edilmiştir, her yıl 15 Ağustos’ta dini bir tören düzenlenmektedir (Küçük, 2013, s. 489-491). *St. Jean Bazilikası (Selçuk)*: Bizans İmparatoru Justinyen’in İ.S. 6. yüzyılda İncil yazarı St. Jean adına yaptırdığı bazilika, Ayasuluk Tepesi’nde yer almaktadır. Batıdan girişi olan yapı, hac planlı ve kubbelidir (Bingöl, 2007, s. 148). “Ayasuluk/Ayasuluk Tepesi’nde yer alan Bazilika, yaklaşık 130 metre uzun luğundadır. Büyük bir avluya sahip Bazilikanın ortasında, kubbenin altında Aziz Yuhanna’nın mezarı ve mezarın doğu tarafında da rahiplerin oturdukları bölümler bulunmaktadır” (Küçük, 2013, s. 493, 494). *Yedi Uyuyanlar Mağarası (Selçuk)*: Tarihi İ.S. 5. yüzyıla indirilen Yedi Uyuyanlar Mağarası, rivayete göre Hristiyanlığın resmi din olarak kabulünden önce putperestlerden kaçarak buraya sığınan yedi gencin uykuya dalıp, üç yüzyıl sonra

uyandırdığı yerdir. Burada oyma kaya mezarları ve iki kilise kalıntısı bulunmaktadır (Bingöl, 2007, s. 156). *Efes Çifte Kiliseler (Selçuk)*: Antik Efes kentinde yer alan Çifte Kiliseler, birkaç yönden önem taşır: Hristiyanlığın ilk 7 kilisesinden biri olmaları, İ.Ö. 431 ve 438 yıllarında Efes konsüllerinin burada toplanması, Hz. Meryem adına sunulan ilk kilise olmasıdır (Küçük, 2013, s. 292) (Şekil 3).

İzmir'in inanç turizmde birer ürün ve çekicilik kaynağı olarak kullanılabilir özel kutlamalar vardır. Dini bayramlar, kutsal kişileri anma günleri ve diğer özel günler, inanç turizmde katılan turistler tarafından büyük ilgi görmektedir. İzmir'de bu kapsamda dört özel gün ve bir tane anma günü vardır: (1) *Balım Sultan Nevruz Bayramı*;

"İlçeye 4-5 kilometre mesafede Hisarlık Köyü yamaçlarında yeşillikler arasında bulunan, Tire tarihinde çok önemli işleve sahip ve eski bir Bektaşî Tekkesi olan Balım Sultan Türbesi etrafında başlayıp gelişmiş; son yıllarda piknik havasında Top-tepe, Taştepe, Maltepe, Dere Kahve, Ali Baba gibi diğer mesire yerlerine taşınmıştır" (Erdem, 2012).

Hamza Baba Kültürünü Yaşatma ve Anma Günleri; Kemalpaşa ilçesinin Hamzababa köyünde yer alan Hamza Baba Türbesi, Ege Bölgesi'nde yaşayan Alevilerin ziyaret mekânlarından biridir (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2020b). *Meryem Ana'nın Göğe Yükseliş Günü* (Selçuk); Papa XII. Pius tarafından 1950 yılında kabul edilen bu inanişe göre Meryem öldükten sonra ruhu ile birlikte gökyüzüne yükseldiği için kilise tarafından her yıl 15 Ağustos'ta bayram olarak kutlanmaktadır (Gedikli, 2018, s. 1453). *St. Polikarp Bayramı (Konak)*; Hristiyanlar için önemi büyük olan Polikarp'ı anmak amacıyla "Ege'nin İncisi" olarak nitelendirilen St. Polikarp Kilisesi'nde

her yıl 23 Şubat'ta St. Polikarp Bayramı kutlanmaktadır (Küçük, 2013, s. 284). *Abraham Palaçi'nin Ölüm Yıldönümü*; Yahudiler her yıl Şubat ayı içinde, 1869-1900 yılları arasında İzmir'de 31 yıl boyunca hahambaşılık yapmış olan Abraham Palaçi'nin mezarını (Gürçeşme Musevi Mezarlığı) ziyaret etmektedirler. Yahudi turist grupları, Abraham Palaçi'nin ölüm yıldönümünde İzmir'e gelerek, mezarı başında dualar okumakta, ruhen arınma ritüelleri gerçekleştirmektedir (Pardo, 2014; aktaran İzmir Kültür & Turizm Dergisi, 2021).

İzmir'de İnanç Turizmde Eleştirel Bakış Sorunlar ve İyileştirme Önerileri

İzmir'de inanç turizmde kaynaklık eden/edebilecek pek çok eserin bulunmasına, hatta bazılarının dünya çapında evrensel değere sahip olmasına rağmen (güçlü yönler ve fırsatlar), yeterli ziyaretçinin olmaması, arka planda bazı sorunların varlığına (zayıf yönler ve tehditler) işaret etmektedir. Bu konuda SWOT analiziyle mevcut durum gözler önüne serilmiş, İzmir'de inanç turizminin neden gelişmediği hakkında bazı ipuçları belirginleşmiştir (Yüksel, 2019, s. 92-94) (Tablo 5).

Sonuç olarak SWOT analizi, İzmir'de inanç turizminin güçlü yönleri ve fırsatları kadar sorunlarının da (zayıf yönler ve tehditler) olduğu yönünde net bilgiler vermektedir. İzmir'de inanç turizminin geleceğini kurmak için güçlü yönlerin performansla çevrilmesi, dış fırsatlardan da yararlanılmasının gerektiği ortadadır. Bu noktada arz hizmeti kapsamında yapılması gerekenler, kolaylıkla yerine getirilebilecek olsa da önemli olan pazara erişmek ve talep yaratabilmektir. Diğer taraftan zayıflıkların iyileştirilmesi ve tehditler için de birtakım tedbirlerin alınması çok zorlu işler değildir. Esas olan

Tablo 5.
İzmir'de İnanç Turizminin SWOT Analizi

Güçlü Yönler	Zayıf Yönler
<ol style="list-style-type: none"> Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinden kalan İslami eserlerin İzmir merkez ve ilçelerinde (Tire, Ödemiş/Birgi, Bergama, Selçuk vd.) zengin varlığı. Ege Bölgesi'ndeki Hristiyanlığa ait ilk 7 Kiliseden 3'ünün İzmir ili sınırları içinde (Merkez, Efes ve Bergama) olması, İzmir merkezde dini mekânların çokluğu. İzmir merkezde Museviliğe ait sinagog, havra, kutsal kişilere ait mezar, ev vb.nin bulunması (Pırlanta Üçgeni). Selçuk'ta Hristiyanlar için hac mekânı olan Meryem Ana Evi'nin varlığı. Farklı dinlerin yüzyıllardır aynı kentte birlikteliği ve dinsel değerlerin günümüze kadar ulaşması. İzmir'de inanç turizmini besleyecek kültürel zenginliklerin varlığı, İzmir'in geçmişten gelen çok kültürlü yapısı ve bir "hoşgörü kenti" olması. İnanç turizmi eserlerine erişimin kolay olması ve yakın çevrede turistik hizmetlerin varlığı. 	<ol style="list-style-type: none"> İnanç turizminin kapsamı ve potansiyelinin tam olarak bilinmemesi, inanç eserlerini turizmde kullanma bilincinin zayıf olması. Bilgi eksikliğinin inanç turizmi için yeni mekânların kullanıma açılmasını engellemesi. İnanç turizmde açılabilir yerler hakkında yeterli çaba ve girişimin olmaması. Kent içinde ve ilçelerde inanç turlarının çok zayıf olması. Çok sayıda restore edilmeyi bekleyen inanç eserinin bulunması. İnanç turizminin gelişiminde rol oynayacak sivil örgütlenmenin olmaması. İzmir merkezindeki inanç eserlerinin yüksek katlı binalar ve yoğun işyerleri arasında kalması, anıtsallıklarının iyi algılanamaması. İnanç turizmi ve kültür turizmi odaklı fuar, kongre vb. etkinliklerin azlığı, başka yerdeki organizasyonlara katılımların yetersiz kalması. İzmir'deki inanç eserlerinin tanıtımı hakkında güncel çalışmaların yapılmaması.
Fırsatlar	Tehditler
<ol style="list-style-type: none"> Dünyada çeşitli inanç sistemleri mensuplarının kendilerine ait ya da başka sistemleri ve başka yerleri tanıma isteğinin süreklilik göstermesi. Farklı din ve mezheplerden insanların aynı inanç eserlerinin ziyareti sırasında bir araya gelmesiyle kültürel iletişim ve hoşgörünün doğması. Dünyada hac yerlerinin kutsal ve ayrıcalıklı kabul edilmesi ve özel ilgi gruplarının olması. İnanç turizmde katılanların olumlu anılarla dönmesi sayesinde diğer turist gruplarını o destinasyona yönlendirmesi. İnanç turizmde katılanların inançla ilgili objeleri satın alma isteğinin alışverişini canlandırması. İzmir'de doğmuş ya da yaşamış yabancıların yurtdışındaki yeni nesil akrabalarının bu topraklara duygusal bağlılığı ve kutsal yerleri ziyaret etme isteklerinin olması. 	<ol style="list-style-type: none"> Kutsal mekânların turist ziyaretlerine açılmasını istemeyen ya da katı kurallar koyan bir kesimin baskıcı tutumları ve engellemeleri. Kutsal mekânlara düzenlenen terörist saldırıları Türkiye'ye ve İzmir'e gelecek inanç turistlerini olumsuz yönde etkilemesi. Dünya'da dinler arasında ayrıştırmaların inanç turizmini baltalaması. Dış ilişkilerde ve turizmdeki politik ve ekonomik krizlerin inanç turizmini ve turistleri olumsuz etkilemesi. Görselliği ve manevi değeri kalmamış, anıtsallığı algılanamayan ibadet yapılarının ziyaretçi çekme potansiyelinin zayıf olması. İnanç eserlerinin restorasyonlarında yapılan yanlışların hem yapıların değerini düşürmesi hem de ziyaretçinin ilgisi ve beğenisini azaltması.

(Yüksel, 2019)

Tablo 6.
Dünya'da İnanç Turizminde Son Eğilimler ve İzmir'e Uyarlama Önerileri

	Dünya'daki Son Eğilimler	İzmir İçin Öneriler
Talep ve Deneyim	<ol style="list-style-type: none"> Kişisel inancıyla motive olmuş hacılar ile turistler, özgün deneyimler aramakta, inanç değerlerinin turistikleşmesine kesinlikle karşı çıkmaktadırlar. Grup seyahatleri artarken seyahatin kalitesi çok önemli hale gelmiş, gezi programı ve tur rehberlerinin yetkinliği konusunda yüksek beklentiler oluşmuştur. İnanç turizmi içinden manevi turizmin bir niş oluşturarak geliştiği, talebin büyüdüğü ve geleceğin ümit verici turizm türlerinden biri olacağı konusunda öngörüler bulunmaktadır. Bugüne kadar inanç turizmiyle ilgilenmeyen pek çok proaktif destinasyon, bu niş pazarın büyümesinden etkilenerek bu coşkulu harekete katılmak üzere hazırlık yapmaya başlamışlardır. 	<ol style="list-style-type: none"> İzmir'e inanç turizmi amacıyla gelenlerin istatistikleri tutulmalı ve bir anket uygulanmalı, saptanan profile uygun hizmetler verilmelidir. İnanç turizmine katılanlar için ulaşım, konaklama, yeme-içme, alışveriş, tur vb. hizmetlerde kişisel özellikler, kalite, özgünlük ve çeşitlendirme ön plana alınmalıdır. İzmir'de manevi turizmin gelişmesi için birçok özel yer, mekân ve kimlikler vardır. Yerel motifli manevi turizm, İzmir kırsalını da kapsayacağından, inanç turizminin İzmir kenti ve ilçe merkezlerindeki yoğunlaşması dağıtılmış olacaktır. Kırsala giren manevi turizm, "kırsal kültür" ile tamamlanarak daha güçlü olabilecektir. İzmir, uluslararası inanç turizmi pazarında çok az tanınmaktadır. Bu az tanınırlık bir fırsat olarak görülmeli, çağdaş inanç turizminin "yaratıcı, dönüşümsel ve manevi turizmle beslendiği bir destinasyon" olarak turistlerin deneyimine açılmalıdır.
Aktiviteler ve Organizasyon	<ol style="list-style-type: none"> Dünya çapındaki inanç kongreleri vb. toplantılar, canlı performanslarla zenginleştirilmektedir. Din-inanç odaklı gönüllü turizm programları organize edilmektedir. Gizli, saklı, az bilinen, egzotik mekânlara ve ilkel topluluk inançlarına ve kültürel yapılara ilgi yükselmektedir. Kentiçi tematik turlarda (mimari, alışveriş, tarih, kültür, müzik vb.), inanç turlarına ilgi her zaman önemini korumaktadır. 	<ol style="list-style-type: none"> İzmir'de üç dine inanlar, inanç temalı uluslararası kongreler yapılması için bir fırsattır. Gösteriler ve yerel inanışlar sahnelenmeli, özel ziyaret yerlerine geziler düzenlenmelidir. Fuar, kongre vb. organizasyonlara yetkili kurumlar, seyahat acenteleri, rehberler, inanç topluluklarının katılımı sağlanmalıdır. Dünya'da gönüllü turizmin çok farklı uygulamaları arasında İzmir kırsalındaki ibadet ve inanç yerlerinin bakımı eklenmeli ve Dünya gençliği davet edilmelidir. Kişilere özel, niş turlar organize edilmelidir. İzmir'de kent içi tematik inanç turları düzenlenmeli, yürüyerek ya da araçlı seçenekler sunulmalı, uzman rehberler eşlik etmelidir.
Hizmetler	<ol style="list-style-type: none"> İnanç turizminin tüketicileri, tavsiyeye çok önem vermektedirler. Bu insani boyut, dijital teknoloji yerine, her türlü işlemin ve hizmetin yüz yüze yapılması gerektiğini öne çıkarmaktadır. 	<ol style="list-style-type: none"> İzmir'i ziyaret eden inanç turistlerinin memnuniyet düzeyi, gelecek turistler için çok önemli bir referanstır. Turistlerin inanç turizminde İzmir'e sadık kalmaları için ziyaret yerleri ve hizmetlerden memnun ayrılmaları, insani ilişkilerden olumlu etkilenmeleri gerekmektedir.
Ürün, Tanıtım ve Pazarlama	<ol style="list-style-type: none"> Dinsel mimari bir turistik ürün olarak ilgi görmeye başlamış, bu mimari miras türü dikkat çekici hale getirilerek eğitim ve tanıtım amaçlı kullanılmaktadır. İnanç turizminde, zincir markalar, seri ve standart alışveriş ürünleri yerine orijinal, kaliteli, eşsiz ve manevi değeri yüksek ürünlere ilgi çok daha yüksektir ve ücret ikinci planda kalmaktadır. 	<ol style="list-style-type: none"> İnanç turizminde kullanılabilir inanç eserleri ve özel günler hakkında bir envanter hazırlanmalıdır. İnançla ilgili alışveriş ürünleri geliştirilmeli, özel ve kimlikli anı eşyaları satışa sunulmalıdır. İnanç turizmiyle ilgili yazar, blog yöneticisi, din adamı, manevi önderler vb. İzmir'e davet edilmelidir. İzmir'in dış tanıtımlarında kültür yüzünün içine din, inanç, hac, hoşgörü ve önemli şahsiyetler muhakkak yerleştirilmelidir.

(Fabio et al., 2016; Jamaa, 2010; Laliberté, 2009)

İzmir turizm stratejisinde inanç turizmine yer vermek, dolayısıyla İzmir'de inanç turizminin önünü açmaktır.

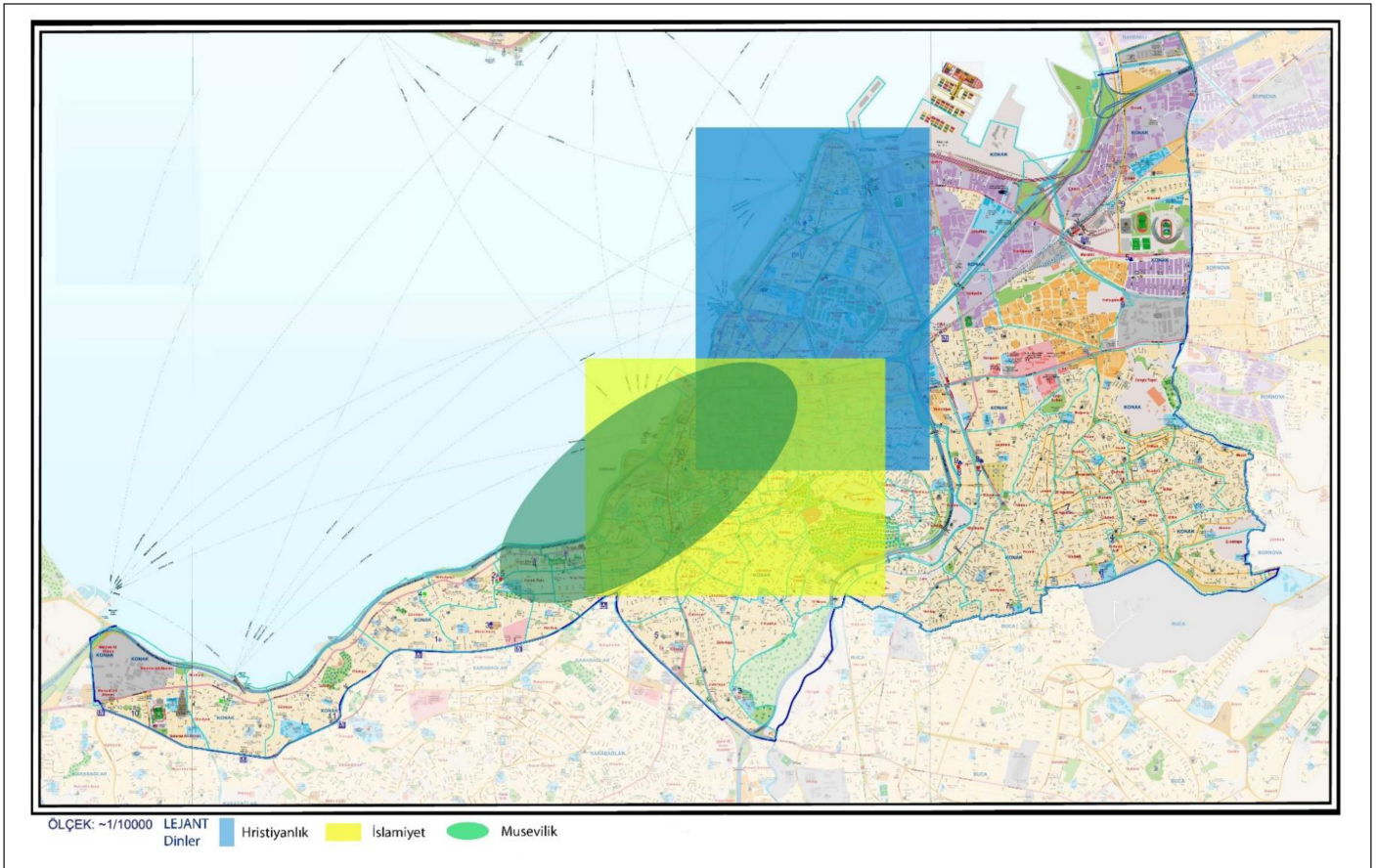
İzmir'de inanç turizminin sorunlarını azaltmak ve engellerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olmak amacıyla, Dünya'da inanç turizminde yaşanan son eğilimleri ve yeniliklerini dikkate alarak İzmir'de inanç turizminin bugünü ve geleceği için şu temel önerilerde bulunulabilir (Tablo 6).

Son olarak, İzmir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün hazırladığı 2019-2023 Stratejik Planı'nda inanç turizmine yaklaşımı anlayabilmek için şu alıntılar yapılabilir: İzmir ilinde toplam 6909 Taşınmaz Kültür Varlığı'nın 435 tanesi dinsel yapıdır; İzmir İli Yatırım Projeleri içinde inanç yapıları az sayıdadır. *Bergama Bazilika Çevre Düzenleme, Efes St.Jean Takip Kapısı Restorasyonu, Ayasuluk Kalesi Cami Onarımı, Aziz Helie Kilisesi Restorasyonu*; İzmir'in turizm çeşitliliğinde inanç turizminin adı geçmektedir. *İnanç Turizmi: Çok çeşitli kültürlerin izlerini taşıması dolayısıyla, çeşitli dinlerin ve inançların da kesişme noktası olmuştur. Meryem Ana Evi, Hristiyanlar açısından önemli bir yerdir, ayrıca merkezde*

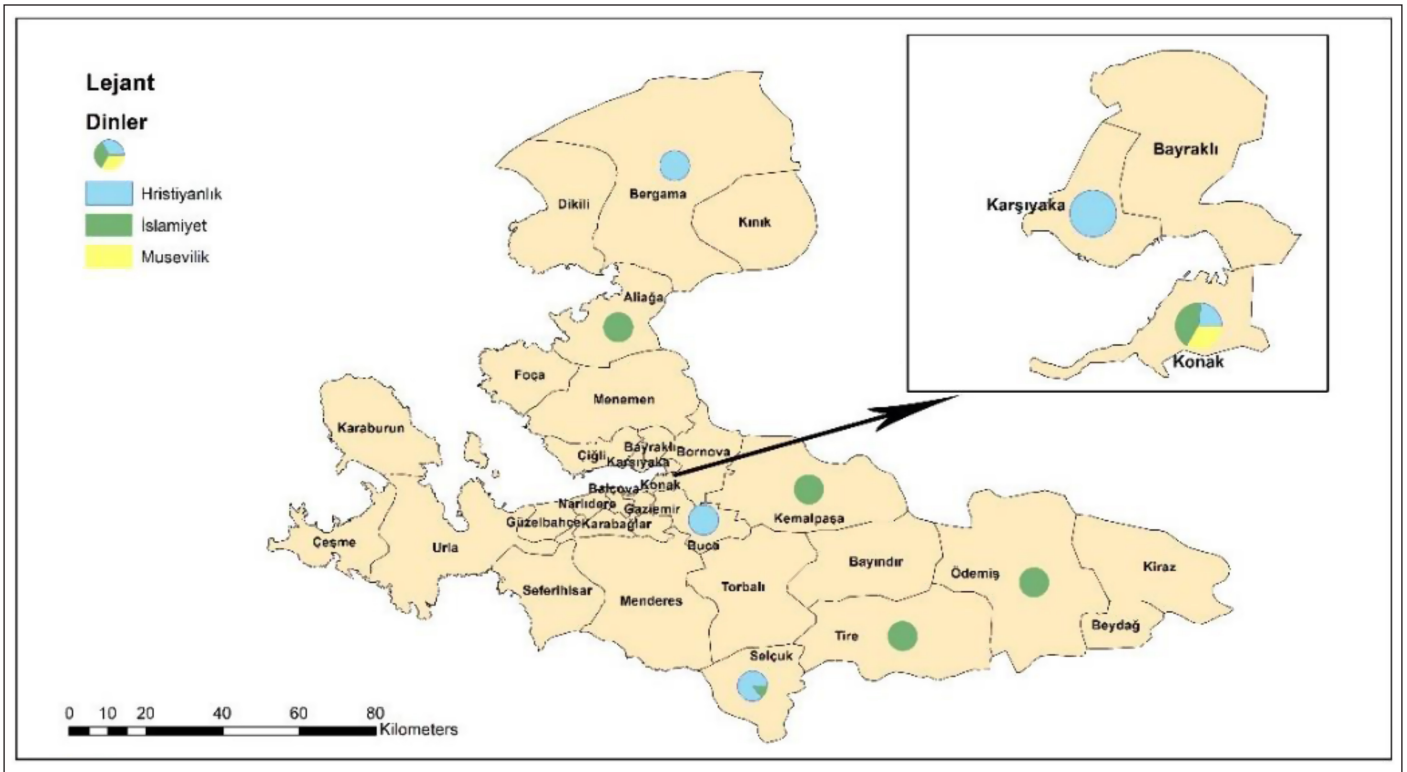
Museviler, Hristiyanlar ve Müslümanlar için tarihi ibadet alanları çoktur. İzmir turizmi için bu dört yıllık stratejik planda hedef turizm türü olarak "*Gastronomi Turizmi*" seçilmiştir (İzmir İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2020c).

Sonuç ve Öneriler

İzmir'de inanç turizminin mevcut haliyle gelişmiş bir turizm türü olduğunu söylemek zordur. Hangi şartlarda geliştirilebileceğinin belirlenebilmesi için öncelikle potansiyelin saptanması gereklidir. Zira bu saptama, kurumsal ve bilimsel araştırmalarla tam olarak yapılmamıştır. Hatta potansiyel saptamanın ilk aşaması olan ve inanç turizminde kullanılabilir *arz çekiciliklerinin* ne olduğu dahi ayrıntılı olarak bilinmemektedir. Var olan bilgiler, İzmir Kültür Envanteri içindeki inanç yapılarından ibarettir. Tam bir potansiyel saptamasında arz dışında, talep, pazar ve rekabet gücünün de potansiyelinin ortaya konulması gerekmektedir. Bu makale çalışması, bu sorunsaldan hareketle, 2019 yılındaki bir araştırmaya (Üksel, 2019) kısmen dayandırılarak, İzmir'de inanç turizminin

Şekil 2.
İzmir Merkez Kentinde Dinlere Göre İnanç Turizmi Eserlerinin Dağılışı (Konak Belediyesi Plan ve Proje Müdürlüğü, 2019)

Şekil 3.
İzmir Merkez Kenti ve İlçelerinde İnanç Turizmi Eserlerinin Dinlere Göre Dağılımı (Yüksel, 2019) (Düzenleme yapılarak alınmıştır.)

başlıca ziyaret yerlerini yetkili kişilerden öğrenmek üzere yapılan sözlü görüşme yanıtlarını aktarmakta ve onları yorumlamaktadır. Son olarak eksiklikler ve sorunlara değinilerek, bazı çarpıcı önerilerde bulunmaktadır.

Bilindiği gibi İzmir'in yerleşim tarihi çok eski yıllara tarihlenmektedir. İzmir'in coğrafi konumu, Ege Denizi kıyılarında bir körfez yerleşmesi oluşu, artalanının verimli tarım toprakları ve Ege kimlikli ürünleri ile buralara kolay ulaşım, zengin doğal coğrafi kaynaklar ve zamanında ekonomik ve politik dengelerde her zaman stratejik önemi ve yerinin sağlamlığı, onu dünya çapında bir liman ve ticaret kenti yaparken yüzyıllar boyunca sosyal yaşamının kültürel canlılığını da beraberinde getirmiştir. Kültürel unsurlar içinde dinler ve inanışlar da o denli çeşitli olmuş, daha önemlisi bir arada bugüne kadar yaşayabilmişlerdir. Böyle çoklu ve köklü bir kültürle beslenen dinsel altyapının salt ibadet için değil, turizm yoluyla da değerlendirilebileceği düşünüldüğünde *inanç turizminin* İzmir için bir fırsat olabileceği akla gelir. Ne var ki, mevcut durumda inanç turizminin başlı başına gelişemediği, ancak *kültür turizminin* bir parçası olduğu söylenebilir. O halde bugünden yarına İzmir'de inanç turizminin tek başına gelişme şansı yok mudur? sorusuna yanıt verebilmek hem kolay hem de güçtür. İnanç değerlerinin büyük bir kısmının turistik ürüne çevrilmesinin o kadar zor olmaması, işin kolay tarafıdır. İzmir'in uzun yıllardır kıyı turizmi, kültür turizmi, termal turizm gibi deneyimlerinin olması, yerli ve yabancı turistlerin İzmir'i tanımaları büyük bir avantajdır. O zaman inanç ürünlerini çeşitlendirme, yeni hizmetler sunma, tanıtım ve pazarlama başta olmak üzere geriye güç tarafı kalmaktadır. Bütün bunların gerçekleşebilmesi için de İzmir'in hatta Türkiye'nin turizm politikası ve turizm stratejisinde inanç turizmine ön sıralarda yer verilmesi, plan ve projelerin ve de başarılı bir destinasyon yönetiminin olması gerekmektedir. İzmir turizm stratejisinde 2019-2023 dönemi için *gastro-nomi turizminin* hedeflenmesi, kısa vadede inanç turizminde bir atılım yapılamayacağını göstermektedir. Şu da bir gerçektir ki gastro-nomi turizminin aynen inanç turizmi gibi kültür turizminin bir dalı olması, aralarında bütünleşmenin olabileceğini akla getirmektedir. Biraz daha açacak olursak; İzmir'in inanç turizminde temel kozları İslamiyet, Hristiyanlık ve Musevilik olduğuna göre, her birinin kentsel ve kırsal, geçmiş ve bugünkü mutfak kültüründeki benzerlikler, bayram gibi özel günlerde yapılan özel yemekler, dini kurallar ve yasaklar, pişirme yöntemleri, malzemeler ve sunumu da içine alacak şekilde geniş bir yelpazede harmanlanarak, turizmin çeşitli uygulamalarında kullanılmaları mümkündür. Kıscası günümüzde turizmin mottoları haline gelen *yaratıcı turizm*, *deneyimsel ve dönüşümsel turizm*, *katılımcı turizm*, *eğitici turizm* önderliğinde gastro-nomi turizmi ve inanç turizminin birlikte yürümesi uzak bir ihtimal değildir.

İzmir'de inanç turizmini geleceğe hazırlayabilmek için önce iç sorunların, eksikliklerin ve engellerin tanımlanması, sonra iyileştirilmesi ve Dünya'daki inanç turizmi eğilimleriyle karşılaştırmalar yapılması şarttır. Artık günümüzde *modern inanç turizmi*, gele-neksel hacı olma ziyaretlerinin ötesinde, çeşitli formlara bürünmüştür. Bu nedenle, ister dindarların, isterse yalnızca mimari ve dini sanat meraklılarının isteklerinin karşılanması oranında yeni turist deneyimleri ortaya çıkmaktadır (Jamaa, 2010). Ayrıca, inanç turizminin bir bileşeni olarak *manevi turizm*, geleceğin ümit verici turizm türlerinden biri olarak görülmekte, küreselleşen ve metalaşan dünyada insanların daha fazla maneviyata yöneleceği, bu duyuşsal eğilimin tatilleri şekillendireceği, turizm endüstrisinin mutlaka bu pazara gireceği ve ziyaretçilere esenlik ve yenilenme

arayışlarında rehberlik edeceği, talebin çok yönlü isteklerinin ürünlerin çoğalmasına ve bu niş pazarın oldukça genişlemesine yol açacağı öngörülmektedir. Manevi turizmde turistlere şu öğütlerde bulunmaktadır: *Efsanevi bir yeri ziyaret edin, bir kutsal dağa tırmanın, bir manastırda kalın, bir kutsal yolda ya da bir çölde yürüyün, dinler üzerine okuyun, meditasyon yapın, kaligrafi öğrenin, iyiliğe odaklanın, farklı bir toplumun maneviyatının içine girin, doğaya açılın, onunla şifa niyetine iletişime geçin ve kendinizi keşfedirin, spor ve diyet yapın, el sanatlarını öğrenin, kişisel ve ruhsal gelişim için sessizlik, huzur, saygı, sevgi, barış, hoşgörü, özgürlük ve ruhani peyzajların peşinden gidin, kısıtlayıcı resmi yasalar ve mutlak ritüellerden uzak durun...*(Laliberté, 2009).

İzmir'de inanç turizmine yenilikler getirilmesinden çekilmemeli-dir. Bu, inanç değerlerinin başka bir formata dönüştürülmesi demek değil, tam tersi bilinç uyandırılarak korunması, turiste sunulması ve tanıtılmasında çağdaş tekniklerin ve yeni yaklaşımların uygulanması demektir. İzmir'de inanç turizminin ivme kazanabilmesi ve rekabet gücünün yükselmesi için deyim yerindeyse "kabuk değiştirmesi" zorunludur. Bunun için yeniliklerin referans noktası Dünya'da başarıyla yürütülen örnek çalışmalar ve talebin özellikleri olmalıdır. Şüphesiz bunlar, turizm ve turist profilindeki değişimler, yenilikler, istekler ve beklentilerin izlenmesi şeklinde algılanmalı, İzmir'in bunlara uyum sağlayabilmesi için kendi yerel koşullarında revize edilmesi gerekmektedir. Sözelimi ürün çeşitlendirmesinde İzmir'in evrensel inanç değerleri yanında Türk-İslam geleneğine sahip özel kimlikli yerel eserler devreye sokulması gündeme geldiğinde, salt ziyaretlerin ötesine geçilerek, özel kutlama yemekleri, müzik ve ritüeller, törenler, inanışlar, adetler, yaşayan interaktif müzeler ve inançla ilgili el sanatları, atölyeler turiste sunulmalı ve onların da deneyimlemesi teşvik edilmelidir. Yine İzmir'de önemli inanç insanların yaşam yerleri ve tarzlari, öyküleri, özlü sözleri, öğretileri ziyaret yerlerinde canlandırılmalı ve belgeseller izlettirilmelidir. Bu çaptaki bir yenilenmeye İzmir'den en kuvvetli iki mekânsal aday Birgi (Ödemiş) ve Tire'dir. Bir diğer önemli yenilik, tüm dünyada özellikle de bir fenomen haline gelen "rota" çalışmalarının "inanç rotaları" şeklinde İzmir'de de uygulanmasıdır. İzmir'de inanç turizmi araştırmasında Yüksel (2019), bir ön denemeyle inanç eserlerini referans olarak bazı rotalar oluşturmuştur. Üç semavi dine ait eserlerin İzmir merkezde üç ayrı rotada toplandığı, başlangıç ve bitiş noktalarının oluşturulduğu görülmektedir. Örnek rotalar İzmir'de inanç turizmi kaynaklarının dağılımını göstermesi ve dinlere, tarihsel dönemlere ya da daha başka temalara göre planlı ziyaretlerin yapılmasını teşvik etmesi açısından önemlidir.

Son söz olarak, İzmir'de inanç turizmine kaynaklık edebilecek evrensel ve yerel kimlikli, üç semavi dine ait çok sayıda eser bulunmaktadır. İnanç turizmi tek başına olmasa da özellikle kültür turizmiyle bütünleşik biçimde, manevi turizm, dönüşümsel turizm gibi yeni eğilimlerle birlikte planlı olarak İzmir merkez kenti ve ilçelerinde geliştirildiği takdirde dünya inanç turizmi destinasyonları arasında yerini alabilecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Fikir - Y.F.Y, F.B.; Tasarım - Y.F.Y, F.B.; Denetleme - Y.F.Y, F.B.; Kaynaklar - Y.F.Y, F.B.; Veri Toplanması ve/veya İşlenmesi - Y.F.Y, F.B.; Analiz ve/veya Yorum - Y.F.Y, F.B.; Literatür Taraması - Y.F.Y, F.B.; Yazıyı Yazan - Y.F.Y, F.B.; Eleştirel İnceleme - Y.F.Y, F.B.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Concept - Y.F.Y, F.B.; Design - Y.F.Y, F.B.; Supervision - Y.F.Y, F.B.; Resources - Y.F.Y, F.B.; Data Collection and/or Processing - Y.F.Y, F.B.; Analysis and/or Interpretation - Y.F.Y, F.B.; Literature Search - Y.F.Y, F.B.; Writing Manuscript - Y.F.Y, F.B.; Critical Review - Y.F.Y, F.B.

Declaration of Interests: The authors have no conflicts of interest to declare.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aksoy, M. (1998). *Türkiye’de inanç turizmi ve seyahat acentelerinin inanç turizmine olan ilgilerine yönelik bir uygulama*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Aksoy, M. (2002). Türkiye’de inanç turizmine genel bir bakış ve Hristiyanlığın seyahate verdiği önem. *2000 yılında Hıristiyanlık (dünü, bugünü ve geleceği)* (s. 417–431) içinde. Dinler Tarihi Derneği Yayınları.
- Akyurt, H., & Göktaş, S. (2020). Turistik ürün çeşitlendirilmesi bakımından dönüşümsel seyahat: Türkiye’deki potansiyel dönüşümsel seyahat destinasyonlarının belirlenmesi. *Social Sciences Studies Journal*, 6 (59), 1268–1281. [CrossRef]
- Akyüz Levi, E., & Genç, U. D. (2018). 19. yüzyıldan günümüze İzmir’in morfolojisindeki değişimde tarihi dokuların yeri. A. S. Kubat, et al. (Eds.), *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu* (s. 471–492) içinde. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Al Kahtani, S. J. H., Xia, J. C., & Veenendaal, B. (2016). Measuring of accessibility to tourist attractions. *The Geospatial Science Research Symposium*, 1–12. RMIT University.
- Assemat, V. (2015). Le tourisme religieux en Europe, place et enjeux, *BTS Tourisme Session 2013–2015*, 7–13. https://le-tourisme-religieux-sujet-epe.weebly.com/uploads/4/6/6/3/46636051/le_tourisme_religieux_en_europe_place_et_enjeux.pdf.
- Aulet, S., & Duda, T. (2020). Tourism accessibility and its impact on the spiritual sustainability of sacred sites. *Sustainability*, 12(22), 1–19. [CrossRef]
- Aulet, S., & Vidal, D. (2018). Tourism and religion: Sacred spaces as transmitters of heritage values. *Church, Communication and Culture*, 3(3), 237–259. [CrossRef]
- Ballantyne, R., Hughes, K., & Bond, N. (2016). Using a Delphi approach to identify managers’ preferences for visitor interpretation at Canterbury Cathedral World Heritage Site. *Tourism Management*, 54, 72–80. [CrossRef]
- Bingöl, Z. (2007). *Gelenekselden evrensele Anadolu’da inanç turizmi*. Detay Yayıncılık.
- Blackwell, R. (2007). Motivations for religious tourism, pilgrimage, festivals and events. In R. Raj & N. D. Morpeth (Eds.), *Religious tourism and pilgrimage management: An international perspective* (p. 35–47). CABI Publishing.
- Cambaz, M., & Abak, Ş. (2016). Türkiye Ulu Camileri (Albüm). *Atatürk Kültür Merkezi Yayınları*.
- Cánoves, G., Romagosa, F., Blanco, A., & Priestley, G. K. (2012). Religious tourism and sacred places in Spain: Old practices, new forms of tourism. *International Journal of Tourism Anthropology*, 2(4), 282–298. [CrossRef]
- CBI (2016). What are the opportunities for religious tourism from Europe? <https://www.cbi.eu/market-information/tourism/religious-tourism/>.
- Chevrier, M. H. (2016). *Pratiques Et Valeurs Spatiales, Pèlerines Et Touristiques: Grands Et Petits Lieux de Pèlerinage Aujourd’hui* [These de Doctorat, Discipline: Géographie Aménagement et Urbanisme, Université de Lyon].
- Ciolli, C. (2018). 7 famous pilgrimages around the world that you can walk or cycle <https://www.afar.com/magazine/7-famous-pilgrimages-around-the-world-that-you-culture-routes-society>.
- Culture Routes Society. (2020a). Abraham’s Path maps. <https://culture-routesinturkey.com/abraham-path/maps/>
- Culture Routes Society. (2020b). St. Paul trail. <https://cultureroutesinturkey.com/st-paul-trail/>
- Çetin, B., & Kaymaz, Ç. K. (2013). İnanç turizminde kutsal mağaralar: Türkiye’deki Ashâb-ı Kehf Mağaraları (İzmir-Mersin-Kahramanmaraş-Diyarbakır). M. Kar (Ed.), *International Conference on Religious Tourism and Tolerance* (s. 1173–1189) içinde. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Dalton, R. H. (2010). *Sacred places of the world: A religious journey across the globe* (Revised Edition). Abhishek Publication.
- Derin, Z. (2017). İzmir’in Prehistorik yerleşim alanı: Yeşilova Höyüğü. M. Espagne, R. G. Gürtekin Demir, S. Verger & P. Aydemir (Eds.), *Geçmişten Günümüze İzmir Beşeri ve Kültürel Etkileşimler Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (s. 221–226) içinde. Ege Üniversitesi.
- Derin, Z. (2020). İzmir-Yeşilova Höyüğü. *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 1–10. https://www.academia.edu/43986348/%C4%B0ZM%C4%B0R_ARA%C5%9ETIRMALARI_DERG%C4%B0S%C4%B0_12_SAYI
- Di Giovine, M. A., & Elsner, J. (2016). Pilgrimage tourism. In J. Jafari & H. Xiao (Eds.), *Encyclopedia of tourism* (p. 722–724). Springer.
- Doğaner, S. (2009). Din ve turizm: Türkiye’de inanç turizmi. E. Eğribel & U. Özcan (Eds.), *Türkiye’de toplum bilimlerinin gelişimi -II- Anglo Amerikan etkisi*, (s. 338–350) içinde. Kitapevi Yayınları
- Dumortier, B. (2011). *Dinler atlası: İnançlar, ibadetler ve ülkeler* (3. Baskı). NTV Yayınları
- Erbaş, A. (2002). İslam dışı dinlerde hac. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(5), 97–120. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/192078>.
- Erdem, C. (2012). Tire’de zamana meydan okuyan bir gelenek: Sultan Nevruz (Balım Sultan Tekkesi ve Sultan Nevruz). <https://www.izmirdergisi.com/tr/turizm/inanc-turizmi/1971-tire-de-zamana-meydan-okuyan-bir-gelenek-sultan-nevruz>
- Ertuğrul, S. K. (1995). *Anadolu’da Aydınöğulları dönemi mimarisi*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- ESG UQAM. (2011). Le Tourisme Religieux: Portrait, Profil du Voyageur et Potentiel de Développement. *Rapport réalisé par Le Réseau de veille en tourisme Chaire de tourisme Transat, ESG UQAM Mars 2011*, 1–34. http://bel.uqtr.ca/id/eprint/1852/1/Le-tourisme-religieux_final.pdf.
- Fabio, C., Gian, C., & Anahita, M. (2016). New trends of pilgrimage: Religion and tourism, authenticity and innovation, development and intercultural dialogue: Notes from the diary of a pilgrim of Santiago. *AIMS Geosciences*, 2(2), 152–165. [CrossRef]
- Gedikli, Ş. (2018). Bakire Meryem’in ölümü ve göğe yükselmesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 1455–1474. <http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.460198>.
- Griffin, K., & Raj, R. (2017). The importance of religious tourism and pilgrimage: Reflecting on definitions, motives and data. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 5(3), 1–9. <https://doi.org/10.21427/D7242Z>.
- Gündüz, Ş. (2007). Dinin anlamı ve önemi. Ş. Gündüz (Ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, (s. 17–33) içinde. DİB Yayınları.
- Güzel, Ö. (2010). Turistik ürün çeşitlendirmesi kapsamında yeni bir dinamik: İnanç turizmi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2(2), 87–100. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vizyoner/issue/23022/246163>.
- Harman, Ö. F. (1996). İslam’dan önceki dinlerde Hac. *TDV İslam Ansiklopedisi* (14), (s. 382–386) içinde. DİB Yayınları.
- Hughes, K., Bond, N., & Ballantyne, R. (2013). Designing and managing interpretive experiences at religious sites: Visitor’s perceptions of Canterbury Cathedral. *Tourism Management*, 36, 210–220. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2012.11.022>.
- İnce, Y. (2017). *İnanç turizmi potansiyeli açısından Kırklareli il ve ilçelerinin değerlendirilmesi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

- İzmir Büyükşehir Belediyesi. (2020a). Alan tarihçesi, kentsel ve ekolojik omurga olarak Meles Çayı. *Ulusal Kentsel Tasarım Fikir Projesi Yarışması*. <https://melesyarisma.izmir.bel.tr/>
- İzmir Büyükşehir Belediyesi. (2020b). Kemalpaşa. <https://www.izmir.bel.tr/tr/MekanDetay/74/230>
- İzmir İl Kültür Turizm Müdürlüğü. (2020a). <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210606/kiliseler.html>
- İzmir İl Kültür Turizm Müdürlüğü. (2020b). <https://izmir.ktb.gov.tr/TR-210576/beit-lsraill-havrasi.html>
- İzmir İl Kültür Turizm Müdürlüğü. (2020c). <https://izmir.ktb.gov.tr/Eklenti/69225,izmir-il-kultur-ve-turizm-mudurlugu-2019-2023-stratejik-.pdf?0>
- İzmir Kültür ve Turizm Dergisi. (2013). Ege'nin bereket timsali turizmin yeni adresi Ödemiş. 4(20), 61–78. <http://www.izmirdergisi.com/izmir/izmir20/HTML/files/assets/basic-html/index.html#>
- İzmir Kültür ve Turizm Dergisi. (2021). Pirlanta üçgeni: Palaçi mucizesi. <https://www.izmirdergisi.com/tr/dergi-arsivi/32-8inci-sayi/2125-pirlanta-ucgeni-palaci-mucizesi>
- Jamaa, S. (2010). Nouvelles Tendances Et Pratiques Pour Le Tourisme Catholique, Réseau de Veille En Tourisme. <https://veilletourisme.ca/2010/06/09/nouvelles-tendances-et-pratiques-pour-le-tourisme-catholique/>
- Kayın, E. (1996). Eski detaylar, geçmiş yaşantılar, mimarsız yorumlar: İzmir Varyant Fatih Cami, *Ege Mimarlık*, 3(20), 38–40. <https://izmimod-service.saasdev.net/storage/EgeMagazine/1996/20/original/20-1634684441.pdf>
- Konak Belediyesi Plan ve Proje Müdürlüğü. (2019). *Konak Belediyesi Kent Rehberi*.
- Kurt, A. O., & Göler, M. E. (2017). Anadolu'da ilk tapınak: Göbeklitepe. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21(2), 1107–1138. <https://doi.org/10.18505/cuid.334942>
- Küçük, M. A. (2013). *İnanç turizmi açısından Türkiye'de dini mekânlar (Yahudilik-Hristiyanlık Örneği)*. Berikan Yayınevi.
- Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. (2020). Göbeklitepe arkeolojik alanı (Şanlıurfa). <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44420/gobeklitepe-arkeolojik-alani-sanliurfa.html>
- Laliberté, M. (2009). *Qualifié de Tendance Lourde de la Société, "Le Développement Personnel Spirituel Sera la Religion du XXIe Siècle"*, Réseau de Veille en Tourisme. <https://veilletourisme.ca/2009/12/07/qualifié-de-tendance-lourde-de-la-societe-%C2%ABle-developpement-personnel-spirituel-sera-la-religion-du-xxie-siecle%C2%BB/>
- Mu, Y., Nepal, S. K., & Lai, P. H. (2019). Tourism and sacred landscape in Sagarmatha (Mt. Everest) National Park, Nepal. *Tourism Geographies*, 21(3), 442–459. <https://doi.org/10.1080/14616688.2018.1558454>
- Okuyucu, A., & Somuncu, M. (2013). Türkiye'de inanç turizmi: Bugünkü durum, sorunlar ve gelecek. M. Kar (Ed.), *International Conference on Religious Tourism and Tolerance* (s. 627-643) içinde. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Olcay A., & Albuz, N. (2016). İnanç turizmi ve Türkiye'nin tanıtımına katkısı, 1–25. https://www.academia.edu/30942154/%C4%B0nan%C3%A7_Turizmi_ve_T%C3%BCrkiyenin_Tan%C4%B1t%C4%B1m%C4%B1na_Katk%C4%B1s%C4%B1
- Ormsby, A. A., & Bhagwat, S. A. (2010). Sacred Forests of India: A strong tradition of community-based natural resource management. *Environmental Conservation*, 37(3), 320–326. [CrossRef]
- Poria, Y., Biran, A., & Reichel, A. (2009). Visitors' preferences for interpretation at heritage sites. *Journal of Travel Research*, 48(1), 92–105. [CrossRef]
- Richards, G., & Fernandes, C. (2007). Religious tourism in Northern Portugal. In G. Richards (Ed.), *Cultural tourism: Global and local perspectives* (pp. 215–238). The Haworth Hospitality Press.
- Rinschede, G. (1992). Forms of religious tourism. *Annals of Tourism Research*, 19(1), 51–67. [https://doi.org/10.1016/0160-7383\(92\)90106-Y](https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90106-Y).
- Savaşır, G. (2020). İzmir Kemeraltı kültürünü haritalamak. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 23(23), 59–73. <https://doi.org/10.17484/yedi.623067>.
- Shackley, M. (2001). *Managing sacred sites*. Thomson.
- Stausberg, M. (2011). *Religion and tourism crossroads destinations and encounters*. Routledge.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2007). *Türkiye Turizm Stratejisi 2023 Eylem Planı 2007–2023*. Yayın No: 3085. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2021). İnanç turizmi ve illerde yer alan önemli eserler, *Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü*. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9952/inanc-turizmi-ve-illerde-yer-alan-onemli-eserler.html>
- Taşkıran, H. K. (2008). *Kemeraltı'nın İzmir'i: Tarih kültür ve gezi rehberi*. Tepekule Kitaplığı Yayınları.
- TDK. (2020a). *Din*. <https://sozluk.gov.tr/>
- TDK. (2020b). *İnanç*. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tekeli, İ. (2019). İzmir tarih projesi tasarımı stratejisi raporu. *İzmir Büyükşehir Belediyesi İzmir Tarih Proje Merkezi*. <http://www.izmirtarih.com.tr/pdf/TasarimStratejisiRaporu.pdf>
- Tire Ticaret Odası. (2017). Tire Stratejik Planı 2017–2021. <http://tireto.org.tr/wp-content/uploads/2019/11/TKLAYINIZ-1.pdf>
- Tomljenović, R., & Dukić, L. (2017). Religious Tourism—from a tourism product to an agent of societal transformation. *SITCON 2017 Religious Tourism and the Contemporary Tourism Market 8-9.06.2017*. <http://dx.doi.org/10.15308/Sitcon-2017-1-8>.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). Turizm istatistikleri, IV. çeyrek: Ekim–Aralık ve yıllık, 2019. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-İstatistikleri-IV.Ceyrek-Ekim-Aralık-ve-Yıllık,-2019-33669>
- Visitizmir, (2020a). İkiçeşmelik Merkez Cami. <https://www.visitizmir.org/tr/Destinasyon/9573>
- Visitizmir, (2020b). Eşrefpaşa Cami. <https://www.visitizmir.org/tr/destinasyon/14591>
- Visitizmir, (2020c). Emir Sultan Türbesi ve Zaviyesi. <https://www.visitizmir.org/tr/Destinasyon/14920>
- Visitizmir, (2020d). St. John Evangelist Anglikan Kilisesi. <https://www.visitizmir.org/tr/Destinasyon/12946>
- Wild, R., & McLeod, C. (Eds.) (2012). *Sites naturels sacrés: Lignes directrices pour les gestionnaires d'aires protégées*. GPS Publishing.
- Yağmurlu, A. (2020). Dünya mirası ve kamu diplomasisi: Göbeklitepe örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi* (49), 46–64. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1079558>.
- Yenipinar, U. (2002). İnanç turizmi ve Anadolu. *T.C. Turizm Bakanlığı 2. Turizm Şurası Bildiriler Kitabı Cilt: 1*, (s. 73-91) içinde. Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Yılmaz, F., & Yetkin, S. (2002). İzmir kent tarihi. *İzmir Liseleri Sertifikalı Kent Tarihi Konferansları Projesi*. <https://docplayer.biz.tr/storage/106/170162790/1668459439/wXd4P8t6bcR2987SIENwmg/170162790.pdf>
- Yüksel, Y.F. (2019). *İzmir ilinin inanç turizmi potansiyeli ve değerlendirilmesi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].